

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

Հ Ա Ն Ր Ա Մ Ա Տ Զ Ե Լ Ի Ս Ե Ր Ի Ա № 3

Է. Դ. ԱՂԱՅԱՆ

ՆԻԶԱՄԻ ԳՅԱՆԶԵՎԻ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳՍ ՀՐԱՑԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ

1948

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԳԵՄԻԱ

Հ Ա Ն Ր Ա Մ Ա Տ Ջ Ե Լ Ի Ս Ե Ր Ի Ա № 3

A

ՆԻ-44

Է. Գ. Ա. Ղ. Ա. Յ. Ա. Ն.

2776

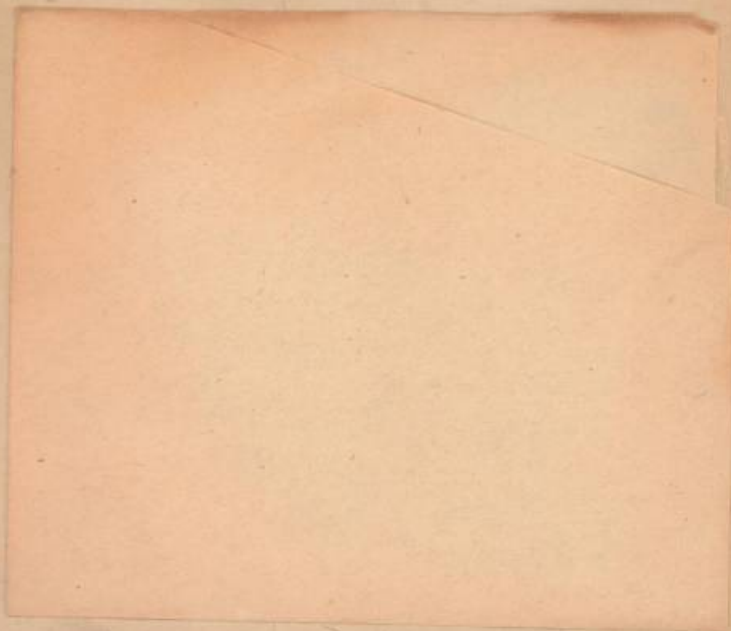
ՆԻՋԱՄԻ ԳՅԱՆՋԵՎԻ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌԻ ԳԱ ՀՐԱՑԱՐԱՐԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ

1948

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ազգային
Նախագահության կարգադրությամբ:
Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Պրեզիդենտ Վ. Հ. ՀԱՄԲԱՐՉՈՒՄՅԱՆ

Պրակի պատասխանատու խմբագիր՝
Մ. ՄԿՐՅԱՆ

ЭД. АГАЯН

НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

(На армянском языке)

Изд. АН Арм. ССР, Ереван, 1948 г.

ՆԻՋԱՄԻԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇԻՋԱՆԸ

Մովսեսական Միության եղբայրական ժողովուրդները 1947 թ. սեպտեմբերին տունեցին ադրբեջանական ժողովրդի հանձարեղ անաստեղծ Նիզամի Գյանջևիի ծննդյան ութհարյուրամյակը: Նիզամին մեկն է անցյալի այն նշանավոր մարդկանցից, որոնք իրենց ստեղծագործություններով նշանակալից ավանդ են թողել համաշխարհային գրականության գանձարանում: Լինելով մեծ ազգանդի տեր և կրելով իր ժամանակի առաջավոր գաղափարները՝ Նիզամին իր գրական ժառանգությամբ կենդանի է մնացել ոչ միայն ադրբեջանական, ժողովրդի, այլև ամբողջ Արևելքի ժողովուրդների սրտում: Նրա ստեղծագործությունները վաղուց արդեն ժողովրդական լայն մասսաների սիրելի երկերն են դարձել ոչ միայն իր հայրենիքում, այլև արևելյան շատ երկրներում (Ուլրեկստան, Տաշկիստան, Իրան և այլն): Նրա երկերի հերոսները, հասկապես Լեյլին ու Մեջնունը, որպես դժբախտ սիրահարների կերպարներ, հանրաժանով են արևելյան բոլոր ժողովուրդներին և ամբողջ Արևելքում դարեր շարունակ իբրև համեմատությունների ու բանաստեղծական պատկերների աղբյուր են հանդիսացել: Նրա ստեղծագործությունների մեջ արտահայտված առաջավոր գաղափարները, նրա ժողովրդասիրությունն ու հումանիզմը այսօր էլ հեղինակի նկատմամբ հարազատ ու ջերմ զգացումներ են զարթեցնում Մովսեսական Միության եղբայրական ժողովուրդների մեջ, ժողովուրդներ, որոնք ըստ արժանվույն են գնահատում անցյալի նշանավոր մարդկանց:

Նիզամիի ապրած ժամանակաշրջանի, այն է՝ տասներկուերորդ դարի Ադրբեջանը բնորոշվում է տնտեսական ու կուլտուրական աննախընթաց վերելքով: Առանձնապես աչքի է ընկնում խոշոր Ֆևրայական քաղաքների զարգացումը, որոնք մեծ դեր են խաղում էրկրի տնտեսական ու կուլտուրական կյանքում: Թուրքու-

կան արևելագիտությունն այդ էպոխայի կուլտուրայի զարգացումը ոչ միայն Ադրբեջանում, այլև Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդներին մոտ, կապում է սելջուկների տիրապետության հետ: Առանց նկատի առնելու Արևելքի ժողովուրդների, առանձնապես Անդրկովկասի ժողովուրդների սոցիալ-տնտեսական զարգացումը, առանց հաջվի առնելու այդ ժողովուրդների կյանքում կատարված ներքին տեղաշարժերը, բուրժուական արևելագետները 11—12-րդ դարերի Ադրբեջանի տնտեսական ու կուլտուր-քաղաքական վերելքը վերագրում են սելջուկներին: Մինչդեռ սելջուկները ի վիճակի չէին զարգացնելու իրենց գրաված երկրների ոչ տնտեսությունը և ոչ էլ կուլտուրան հենց այն պարզ պատճառով, որ նրանք տնտեսական ու կուլտուրական զարգացմամբ շատ ու շատ ցածր էին կանգնած իրենց նվաճած ժողովուրդներին: 12-րդ դարում Ադրբեջանի տնտեսական ու կուլտուրական վերելքի զարգացման հիմքերը ոչ թե պետք է փնտրել սելջուկյան տիրապետության, այլ հենց իր իսկ՝ Ադրբեջանի պատմական զարգացման մեջ: Նախապես պետք է շեշտել, որ սելջուկները՝ տիրելով Ադրբեջանին, այնուամենայնիվ չկարողացան իրենց ենթարկել երկրի տնտեսական կյանքն՝ ամբողջությամբ վերցրած և, դրա շնորհիվ էլ, չկարողացան փոխել երկրի տնտեսական կերպարը: Այս իր հերթին արդյունք էր այն բանի, որ՝ ա) սելջուկյան լայնատարած տիրապետություններում անմիջապես ծայր առան կենտրոնախույս ձգտումներ, և շուտով երևան եկան կիսանկախ կամ բոլորովին անկախ իշխանություններ: բ) Ադրբեջանի մի զգալի մասը՝ Շիրվանը, ամբողջ սելջուկյան ջրջանում միայն մի կարճատև ժամանակ, այն է՝ սելջուկյան սուլթան Մելիք-Շահի (1072—1092) օրոք ենթարկվեց սելջուկներին, և շիրվանշահերը հարկատու եղան նրանց: Հենց այս հանգամանքներն էլ կարևոր դեր խաղացին Ադրբեջանի տնտեսական ու կուլտուրական զարգացման ասպարեզում: Տասներկուերորդ դարը հանդիսանում է Շիրվանի անցյալի պատմության ամենափայլուն ջրջաններից մեկը: Վարչական ու տնտեսական անվասություններ զարկ է տալիս Շիրվանի հետագա հզորացմանը, իսկ այդ շարժանք մեծ նշանակություն է սենձում ամբողջ Ադրբեջանի համար: Նույն տասներկուերորդ դարում (1136 թվին) սելջուկյան կործանվող պետության ընդարձակ տիրապետությունների մեջ բարձրացող անկախ իշխանությունների թվում կազմվում է նաև հարս-

վան Ադրբեջանի աթաբեկությունը, որի մեջ մտնում է և Գյանջան: Մինչև 1152 թիվը հարավային Ադրբեջանի աթաբեկ Իզիդգիզը ենթակա էր սելջուկյան գերագույն իշխանությանը, բայց սուլթան Մասուդի մահվանից հետո յուր աթաբեկությունը դարձրեց անկախ ու ինքնուրույն իշխանություն: Ահա հենց այս երկու իշխանություններն էլ հանդես են գալիս իբրև երկու հիմնական ֆեոդալական կենտրոններ, որոնց շուրջը համախմբվում են երկրի ամբողջ ֆեոդալական ուժերը: Վերջապես, Ադրբեջանի կյանքում շարժական նշանակալից դեր է խաղում Վրաստանի հետ կնքած դաշինքը շիրվանշահերի կողմից: Երկու հարևան ժողովուրդները ոչ միայն միացյալ ուժերով կռվում են թշնամիների դեմ, այլ և տնտեսական սերտ հարաբերություններով մեծապես նպաստում երկու երկրների տնտեսական ու կուլտուրական զարգացմանը:

Չափազանց կարևոր դեր է խաղացել Ադրբեջանի զարգացման գործում մի ուրիշ հանգամանք էս: Տասը—տասներկուերորդ դարերը նշանակալից են Ադրբեջանի պատմության մեջ էթնիկական կազմի զգալի փոփոխություններով: Այդ դարերի ընթացքում Ադրբեջանի տերիտորիայում բնակություն են հաստատում օգուկները, կիպչակների, թուրքմենների և այլ թրքալեզու ցեղեր, որոնք և թեփե, կրոնի, ինչպես և սոցիալ-տնտեսական պայմանների որոշ ընդհանրության շնորհիվ հնչտություններ ձուլվում են մինչև այդ Ադրբեջանում եղած թրքալեզու ուրիշ ցեղերի հետ: Այս հանգամանքը մեծ դեր է խաղում ադրբեջանական ժողովրդի վերջնական կազմավորման պրոցեսում: Նախ՝ հենց տեղի և եկվոր թրքալեզու ցեղերի ունեցած գերակշռության շնորհիվ շուտով ադրբեջանեանյ դառնում է Ադրբեջանի ընդհանուր էթնիկական լեզուն: Ինչպես արդեն ճիշտ կերպով նշել են սովետական արևելագետները, տասներկուերորդ դարում ոչ միայն ուժեղանում է ադրբեջանական ցեղերի միավորումը, այլև առավել հին ու բազմաթիվ ցեղային լեզուներին փոխարինում է կազմավորվող ադրբեջանական միասնական էթնիկական լեզուն՝ ամբողջ Ադրբեջանի տերիտորիայում: Այդ, մյուս կողմից, նպաստեց նաև տեղական այլ ցեղերի ձուլմանը՝ ադրբեջանական ժողովրդին: Այս էթնիկական վերակազմավորումն էլ, ահա, իր հերթին մեծապես ազդեց Ադրբեջանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման վրա: Առաջ եկած խոշոր ֆեոդալական քաղաքներն աստիճանաբար է՛լ ավելի մեծ կշիռ են ստանում

երկրի կյանքում: Իսկ այդ քաղաքներում փենտրոնացող բազմազգի արհեստավորական ու առևտրական տարրերը ուժգին թափով զարգացնում են արհեստագործությունն ու առևտուրը: Այդ է վկայում այն փաստը, որ հենց այդ ժամանակաշրջանում առանձնապես զարգանում են Գյանջային զուգընթաց այնպիսի քաղաքներ, ինչպիսիք են Նախիջևանը, Բայլաքանը, Շամասին, Գերբենը: Քիչ աչք բոլոր քաղաքներն էլ ուղղակի կախման մեջ էին Ֆեոդալ-տիրակալից, բայց և այնպես վաճառականական և արհեստավորական խավերն օգտվում էին ինքնավարության որոշ եղանակներով: Այս էպոխայում առհասարակ ուժեղանում է դասակարգային պայքարը Ֆեոդալականության դեմ: Ուշագրավ են առանձնապես արհեստավորների գաղտնի միությունները: Գրանք մի տեսակ ինքնապաշտպանության կազմակերպություններ էին, որոնց նպատակն էր պաշտպանել արհեստավորների շահերը և հնարավորին շափ արգելք հանդիսանալ վերնախավի կողմից ծայրահեղ շահերի հասցված կեղեքմանը: Այդ բոլոր քաղաքների մեջ թե՛ տնտեսական և թե՛ կուլտուրական ասպարեզում առաջնակարգ տեղը զբաղվում էր Գյանջան: Այդտեղ է, որ առավել զարգացման են հասնում արհեստներն ու առևտուրը. այս բանում անհրաժեշտ է նշել Վրաստանի դերը, որ սերտ հարաբերությունների մեջ լինելով Գյանջայի հետ, անշուշտ, նպաստավոր դեր է խաղացել արհեստների և առևտրի, և ընդհանրապես, քաղաքային կյանքի զարգացման գործում:

Քաղաքների զարգացմանը զուգընթաց 12—13-րդ դարերում առանձնապես մեծ թափով է զարգանում նաև կուլտուրան: Քաղաքներում կենտրոնացած բազմազգի արհեստավորական-առևտրական խավերը մեծապես զարկ են տալիս քաղաքային կուլտուրայի վերելքին: Հենց այդ իսկ արհեստավորների ձեռքով կերտվում են արվեստի այնպիսի հուշարձաններ, որոնք այդ դարաշրջանի պարծանքն են կազմում. դրանց զարգացումն իր հետ բերում է նաև գիտության որոշ ճյուղերի՝ մաթեմատիկայի, բժշկության և այլն՝ զգալի առաջընթաց: Անշուշտ ինչպես ճարտարապետական կառուցումների ու մետաղյա իրերի պատրաստման բարձր արվեստի հանդես զալը, այնպես էլ առհասարակ կուլտուրայի ու գիտության զարգացումն այդ էպոխայում, մի ժողովրդի նվաճումը չի կարելի համարել: Դա պայմանավորված էր ամբողջ Անդրկով-

կասի տնտեսական ու կուլտուրական վերելքով. իսկ Ադրբեջանն այդ էպոխայում, ինչպես գիտենք, Անդրկովկասում նշանակալից դեր էր խաղում, մանավանդ արհեստագործության ու առևտրի ասպարեզում: Վերջապես, արհեստների ու կուլտուրայի զարգացմանը զուգընթաց ճոխապես զարգանում է նաև Ադրբեջանի գրականությունը, և հենց նույն էպոխայում է, որ հանդես են գալիս այնպիսի խոշոր բանաստեղծներ, ինչպիսիք են Աֆղալադդին Խաքանին (մեռել է մոտ 1197 թվին), Աբու-Նիզամ Ֆելեքին (մոտ 1108—1146), Մուջիր Բայլաքանին (մեռել է 1196 թվին) և, վերջապես, Նիզամին: Թեև այդ ժամանակաշրջանի ադրբեջանական գրականությունը տակավին հարկ եղածին չափ ուսումնասիրված չէ, և այդ բանն առայժմ դժվարանում է աղբյուրների սակավության պատճառով, այնուամենայնիվ եղած ուսումնասիրություններն էլ լիովին հիմք են տալիս հաստատելու, որ 12-րդ դարը ադրբեջանական գրականության անցյալի պատմության մեջ հանդիսանում է ծաղկման շրջաններից մեկը, մի շրջան, որ պսակվեց Նիզամիի անմահ ստեղծագործություններով:

ՆԻԶԱՄԻԻ ԿՅԱՆՔԸ

Ելյաս Իին-Յուսուֆ Նիզամին ծնվել է 1141 թվին, Գյանջա քաղաքում, որի ավերակները գտնվում են այժմյան Կիրովաբադից մի քանի կիլոմետր հեռավորության վրա՝ Գյանջա-չայի ափին: Նիզամի բանաստեղծի մականունն է (թախլուս), իսկ Գյանջելի՝ ցույց է տալիս նրա ծննդավայրը: Ի դեպ, եվրոպական արևելագետներից ոմանք, հենվելով Նիզամիի վերջին ստեղծագործության՝ «Իսքանդար-Նամեի» մեջ եղած մի տողի վրա, որում հիշվում է Ռում քաղաքի անունը, կամեցել են Նիզամիի ծննդավայրը համարել Ռում քաղաքը (Իրանում): Սակայն ինչպես հենց եվրոպացի բուրժուական արևելագետներից ոմանք են ցույց տվել, այդ տողը հեղինակին չի պատկանում: Այդ բանը վերջնականապես ապացուցել է սովետական արևելագիտությունը՝ բազմաթիվ ձեռագրերի համեմատությամբ: Ուստի և բուրժուական արևելագետների այդ «գյուտը» Նիզամիի ծննդավայրի մասին, հիմնովին սխալ է:

Նիզամիի կյանքի մասին եղած տեղեկությունները շափազանց աղքատիկ են ու կցկտուր: Եղած տեղեկություններն էլ, որոնք ըստ մեծի մասին բանաստեղծի երկերից են քաղված, առա-

վնասակար փերտաբերում են նրա ստեղծագործությունների տարեգրու-
թյանն ու նրանց հետ կապված որոշ հանգամանքների: Ուստի և՛
հարելի է ասել, թե նրա կենսագրությունը, այն ձևով, ինչպես
մինչև այժմ կատարված ուսումնասիրություններով ներկայացվում
է, իր իսկ ստեղծագործությունների պատմությունն է, թեև, իհար-
կե, տակավին ոչ ամբողջական պատմությունը:

Թե ինչպիսի ընտանիքում է ծնվել Նիզամին՝ հայտնի չէ. հա-
մենալն դեպս ընդունված է, որ նա իր ժազմամբ կապված չի ե-
ղել ֆեոդալական վերնախավի հետ. ավելի հավանական է համար-
վում այն, որ նրա հայրը պատկանել է արհեստավորական խա-
վին: Ինչ էլ որ լինի, անկասկած է, որ ծնողները բավարար մի-
ջոցներ ունեցել են, որ և հնարավորություն է տվել այն ժամանակ-
վա համար անհրաժեշտ կրթություն տալ զավակներին: Նիզամին
նախադրելով՝ Կիվամ Մուխարրիզին՝ նույնպես եղել է բանաստեղծ,
բայց նա ընտրել է իր համար մի բողոքովին այլ ուղի, քան Նի-
զամին. դառնալով պալատական բանաստեղծ՝ նա գրել է մեծ մա-
սամբ քասիդներ՝ ի փառս ֆեոդալ տերերի: Նրա ստեղծագործու-
թյուններից չափազանց քիչ են հասել մեզ, և դրանք էլ բավա-
կանաչափ ուսումնասիրված չեն, ուստի և դժվար է որևէ բան աս-
ել նրա բանաստեղծական ձիրքի մասին: Այնուամենայնիվ, վըս-
տահորեն կարելի է ասել, որ նա առանձնապես մեծ հռչակի չի
արժանացել, և ժամանակի բանաստեղծները սովորի տակ են թո-
ղել նրան:

Ծղած տվյալները հնարավորություն չեն տալիս պարզելու, թե
Նիզամին և՛ ըբ է գրկվել ծնողներից: Հայտնի է, որ նա ավելի շուտ
է գրկվել հորից. այդ հաստատվում է հենց բանաստեղծի այն
խոսքերով, թե մանուկ հասակից իր կրթության հողքը մոր վրա է
մնացել: Մոր հոգատարության շնորհիվ նա ստացել է բազմակող-
մանի և իր ժամանակի գիտության մակարդակին համապատաս-
խան կրթություն: Նա լիովին տիրապետել է այն ժամանակվա մահ-
մեզական Արևելքի երկու գրական լեզուները՝ արաբերենն ու
պարսկերենը. ենթադրություն կա, որ իմացել է նաև հունարեն:
Նա յուրացրել է ինչպես արաբական փիլիսոփայությունը (բնակա-
նարը՝ աստվածաբանության հետ), այնպես էլ հունական կլասիկ
փիլիսոփայությունը, հմուտ է եղել աստղաբաշխությանը, մաթե-
մատիկային, աշխարհագրությանը, իրավաբանությանը, բժշկու-

թյանը և այլն: Ուշագրավ է, որ Նիզամին, թեև լավ գիտեր արի-
ման, բայց խիստ կերպով քննադատում է իր ժամանակի գիտու-
թյան այդ հռչակված ճյուղը և չի հավատում նրան: Այսպիսով,
նա ոչ միայն լիովին յուրացրել էր իր ժամանակի ամբողջ գիտու-
թյանը՝ յուր բոլոր ճյուղերով, այլև իր գիտական հայացքներով
ճանաչում էր ժամանակի առաջավոր մտքին: Իսկ այդ առաջավոր
գաղափարները, ինչպես և գիտության մեջ ոչ սահմանափակ-
վածությունն, այլ բազմակողմանիությունը, ինչպես հայտնի է,
փրածնության դարաշրջանի բնորոշ երևույթներից են:

Ինչպես Նիզամին ինքն է ասում, իբրև բանաստեղծ հռչակվել
է իր գազելներով դեռևս վաղ երիտասարդության տարիներում, մի
քան, որ նշանակում է, թե իր գիտական պարապմունքներին դուզ-
ընթաց նա դեռ երիտասարդ հասակում դրադվում էր արդեն պոե-
զիայով: Յուր ընդարձակ գիտության ու բանաստեղծական տա-
ղանդի շնորհիվ Նիզամին անշուշտ կարող էր հեշտությամբ մուտք
գործել որևէ իշխանի արքունիքը, որպես պալատական բանա-
ստեղծ: Սակայն նա, չնայած իր հնարավորության, չի ընտրում
ժամանակի բանաստեղծների մեծագույն մասի սովորական ուղին:
Պետք է հիշել, որ իր ժամանակի բանաստեղծների ուղղակի երա-
գանքն էր դառնալ պալատական բանաստեղծ: Առանձնապես այն
բանաստեղծները, որոնք շունչին որևէ արհեստ կամ եկամուտի
որևէ մշտական ու ապահով աղբյուր, պալատում էին տեսնում ոչ
միայն ստեղծագործելու, այլև ապրելու միակ հույսը: Դառնալով
որևէ ֆեոդալի պալատական բանաստեղծը, այդ կարգի պոետներ-
ը միանգամայն ապահովվում էին տնտեսապես, հաճախ մեծամեծ
պատիվների արժանանում, բարձրաստիճան պաշտոններ ստանում՝
վաչելելով տիրակալի շնորհները: Սակայն, ինչպես պարսիկ բա-
նաստեղծ Սադիկն է ասում, պալատական աշխատանքը երկու
կողմ ունի՝ «հացի հույս և հողու երկյուղ»: Պալատական բանա-
ստեղծի այդ «վեճմաշուր» վիճակը նախանձելի էր այնքան ժա-
մանակ, քանի դեռ բանաստեղծը չէր հաշտվել այդ վիճակի բոլոր
«վաչելքները»: Դառնալով պալատական բանաստեղծ, այդպիսի
պոետները կորցնում էին և՛ իրենց անձնական ազատությունը, և՛
ստեղծագործական ազատությունը: Նրանց վերուստ արդեն տըր-
վում էր ստեղծագործությունների թեմատիկան՝ ներքողներով գո-
վերգել «Տոմանավոր»-տիրակալին, կամ տարփալից գազելներ գրել,

որպեսզի ցոփ փնջույքներում տիրակալի պալատական երգիչները
երգեն: Ավելի վատթարը, սակայն, անձնական ազատության կո-
րուստը և «Տոժանալոր»-տիրակալի գալուստի երկյուղն էր: Պա-
լատական բանաստեղծը ամեն բոլոր կարող էր սպասել տիրակալի
վերաբերմունքի փոփոխությանը. պալատական խարդախ միջա-
վայրը և, առանձնապես, մրցակից բանաստեղծների մեքենայու-
թյունները ընդհանուր հիմք էին տալիս այդպիսի երկյուղի: Պալատա-
կան բանաստեղծը, դժգոհության գեպում, իր կամքով չէր կարող
թողնել պալատն ու հեռանալ. այդ պատճառով էլ, նա, հլու իր
վիճակին, մշտապես զգույշ պիտի լիներ՝ իր վրա չհրավիրելու տի-
րոջ գալուստը: Իսկ հրավիրել իր վրա տիրակալի ցասումը, հա-
ճախ նշանակում էր ոչ միայն զրկվել բոլոր շնորհներից և ար-
տաքսվել պալատից, այլև դատարանն պատժել: Այդպիսի «բախ-
տի» էր արժանացել, օրինակ, հռչակավոր պալատական բանա-
ստեղծ Խաչատրյանը՝ ենթարկվելով բանտարկության, այդպիսի պատ-
ժի էր արժանացել Չելեքին՝ մեռնելով բանտում: Ի դեպ, պալա-
տական բանաստեղծների այդ վիճակը չափազանց հետաքրքրական
արտահայտություն է գտել նրանց ստեղծագործությունների մեջ:
Չափազանց բնորոշ է, որ իշխանների համար վսեմափայլ ներ-
բողներ գրող պալատական բանաստեղծները թողել են խորը վըշ-
տով ու հոռետեսություններ համակված եղբերգություններ (էլեգիա-
ներ), որոնք անշուշտ գրված չեն եղել հրապարակային ընթերցա-
նության համար: Դրանց՝ այդ եղբերգությունների մեջ է, որ տար-
փալից դազելների ու շոսյլ գովասանքներով ճոխացած պերճա-
բան ներբողների հեղինակներն արտահայտել են իրենց խոր վըշ-
տերը, իրենց հիասթափությունը՝ պալատական կյանքից ու ձազ-
կել պալատական միջավայրը: Հայտնի է, օրինակ, ներբողների
մեծ վարպետ Նույն Խաչատրյանի մի եղբերգությունը «Հաքսիյե» վեր-
նագրով, որի մեջ հեղինակը խոր կսկիծով պատմում է իր կրած
դառնությունները՝ պալատում: Պալատական բանաստեղծի այս
վիճակն էր, ահա, որ կարող էր ընտրել նիդամին և ուներ բոլոր
տվյալները՝ դրան հասնելու համար, բայց մինչև կյանքի վերջն էլ
նա չի դիմում դեպի այդ ուղին և հեռու է մնում պալատներից:
Ենթադրել, թե նիդամին միանգամայն ապահովված էր տնտեսապես
և այդ պատճառով չի դիմել դեպի պալատ, սխալ կլիներ, որովհետև
հենց իր ստեղծագործությունների մեջ նա շատ հաճախ է գան-

գաժում չուր տնտեսական ծանր կացությունից: Միանգամայն
աղաքական և ընդունելի է այն տեսակետը, որ նիդամին
աղաքակի համոզմունքով չի ձգտել պալատական բանաստեղծի վի-
ճակին. նա չի հաշտվել այն մտքի հետ, թե մի կտոր հացի հա-
ճար պետք է ենթարկվել բռնակալի ամեն մի քմահաճույքին: Նա
զանում է, որ ավելի լավ է բավարարվել համեստ ապրուստով,
քան թե դիմել բռնակալների «բարեհաճությունը» և դառնալ նրանց
ստրուկը: Նա այն համոզմունքին է, որ չի կարելի հլուսվաճի կրել
բանությունը:

Ինչու՞ հանձնում ես հարվածի պարանոցդ հուլորեն,
Ինչու տանում ես լուռ ու մունջ՝ բռնությունը անօրեն,
Եղի՞ր դու փուշ, պահի՞ր մեջքիդ սլաքները սրասայր...:

Բացի այդ, նա չի հավանում նաև պալատական բանաստեղծ-
ների ստեղծագործությունը: Յուր դժգոհությունը թե՛ պալատական
բանաստեղծների վիճակից, և թե՛ նրանց շինծու, անարվեստ ա-
մանավանդ, միայն սուստ պարզների համար գրված փրճու-
ներգությունների նկատմամբ, նա հիանալի կերպով արտահայտել է
հետևյալ տողերում.

Քանի դեռ կա մի կտոր հաց և մի կում ջուր,
Շերեփի պես ամեն անոթ մի՛ մտցնիր ձեռքդ իզուր:

Ապա՝

Նրա համար միայն հեշտ է բառերը դասավորել,
Ով բավարարվում է դատարկ բանաստեղծություններով.
Իսկ նա, ով թանկագին քար է պոկում ժայռից,
Նա միայն ճիգով է գտնում իրեն հարկավոր խոսքը:

Վերջապես, կա նաև մի երկրորդ ենթադրություն՝ պալատա-
կան կյանքից նրա խուսափելու պատճառների մասին: Աղբյուրնե-
րի մեջ աղոտ ստեղծություններ կան այն մասին, որ նիդամին
կապել է ունեցել արհեստավորական «Ախի» կազմակերպու-
թյուն: Դա աշխատանքային կոմունայի նման մի կազմակերպու-

Քյան էր, որի անդամները միացնում էին իրենց վաստակը մի բնդհանուր գանձարանի մեջ, խիստ բացասական դիրք ունեին իշխանավորների նկատմամբ և պարտավոր էին ապրել իրենց սեփական, աշխատանքով: Ախիների հայացքների մեջ կային որոշ բնդհանուր գծեր սուֆիական-պանթեիստական կրոնափիլիսոփայության հետ. բայց, միևնույն ժամանակ, շատ կարևոր հարցերում նրանք որոշակիորեն հակադրվում էին սուֆիզմին: Դրանցից առանձնապես կարևոր է հիշել նրանց վերաբերմունքը բոնոմիայն նկատմամբ: Ինչպես հայտնի է, սուֆիներն բնդհանրապես չեզոք դիրք ունեին բոնոմիայնների նկատմամբ. նրանք անտարբերություն էին քարոզում հավասարապես և՛ շարի, և՛ բարու նկատմամբ, և իրենց այդ անտարբերությունը հիմնավորում էին իրենց այն սկզբունքով, թե և՛ շարիքը, և՛ բարիքը կատարվում են իբրև թե աստվածային բացարձակ էության թիադրություն: Այսպիսով, սուֆիները ոչ միայն հաշտվում էին գոյություն ունեցող բոնոմիայնների հետ, այլև ուղղակի արդարացնում էին նրանց գոյությունը: Մինչդեռ Ախիները ճիշտ հակառակ դիրք էին բռնում. նրանք ընդունում էին աշխատավորների իրավունքների պաշտպանությունը մինչև իսկ գեներ միջոցով: Արաք պատմիչ Իբն-Բատուտանը՝ նկարագրելով Ախիների կյանքն ու վարքը՝ ասում է, թե նրանք տարածված են բոլոր այն երկրներում, որտեղ թուրքական ժողովուրդներ են ապրում. ամբողջ աշխարհում, — ըստ Իբն-Բատուտայի խոսքերի, — շեր կարելի գտնել ճանապարհորդների և խեղճերի նկատմամբ ավելի հոգատար մարդիկ, քան Ախիներն էին: Նրանք պատրաստ էին անմիջապես թոցնել կեղեքիչի գլուխը և գնեցով պաշտպանել խեղճերին: Բոնոմիայն դեմ այսպիսի ակտիվ գործունեությունը Ախիների բնորոշ հատկություններից մեկն է: Թե՛ Նիզամին իրոք պատկանել է Ախիների կազմակերպությանը, առայժմ եղած սակավ ու աղոտ ակնարկները հնարավորություն չեն տալիս հաստատելու, բայց, եթե նա անձնապես չի էլ պատկանել այդ կազմակերպությանը, ապա՝ նրանց հայացքներից ջատ բան է յուրացրել և արտահայտել իր ստեղծագործությունների մեջ: Այդ բանը մենք կտեսնենք շարադրանքիս հետագա գլուխներում:

Ինչ էլ որ լինի, այդ պատճառներից որն էլ ընդունելու չինենք, — անշուշտ ավելի ճիշտ կլիներ երկուսն էլ միասին ընդունել:

— Գառաջը մտած է այն, որ Նիզամին մինչև կյանքի վերջն էլ չտես է մնացել պաշտաներից և ընտրել է իր աշխատանքով, թեև կարողություն ու զրկանքների գնով, հաց վաստակելու ու ստեղծագործելու ուղին՝ հավատարիմ մնալով իր այն արտահայտությունը, թե՛

Աշխատանքի համար ներ մենք աշխարհ եկել,
Եվ ոչ դատարկ շատախոսություն:

Յուր առաջին պոեմը Նիզամին սվարտել է շուրջ 1176 թվին՝ Գոնմը կրում է «Բաղտնիքների գանձարան» (Մախզան ուլ-ասրաթ) վերնագիրը: Դա, ըստ կառուցվածքի, խորհուրդների ու խրատների մի գիրք է, բաղկացած քսանհինգ գլուխներից, որոնք կոչվում են սքրույցներ: Դրանցից յուրաքանչյուրը մի պատվիրան է երկրի տիրակալներին՝ երկրի կառավարման մասին: Իբրև իր խրատահան մտքերի ապացույց կամ հիմնավորում, Նիզամին յուրաքանչյուր խրատի կամ պատվիրանի հետ պատմում է որևէ առակ, պատմեցվածք՝ մեծ մասամբ նյութ քաղելով անցյալից, և դրանով իսկ էլ ավելի համոզիչ դարձնում իր արտահայտած գաղափարները:

Համաձայն Արևելքում ընդունված դրական տրադիցիային՝ Նիզամին իր ստեղծագործությունն ուղարկում է ժամանակի տիրակալներին մեկին, այն է՝ էրզինշանի (Նրզնկայի) մելիք Բանու-Մանգուշակ Ֆախրդդին Բահրամշահին: Ինչպես պատմում է սելջուկյան պատմիչներից մեկը, մելիքը շատ է հավանել պոեմը և «վստահելի մարդու» միջոցով մեծամեծ գանձեր է ուղարկել բանաստեղծին: Սակայն մի կողմից ոչ մի հիշատակություն չի հիշել այդպիսի գանձի ստանալու մասին, մյուս կողմից Նիզամիի ակնարկներն այն մասին, որ իր ստեղծագործությունները թեև ճիշտ գովասանքի են արժանացել, բայց ըստ արժանվույն չեն վարձատրվել, արևելագետներին այն հավանական կարծիքին են բերել, որ եթե նույնիսկ Մելիքն իրոք ուղարկել է պարգևներ, ապա, «ժողոտահելի մարդը» տեղ չի հասցրել:

Իր առաջին պոեմի համար Նիզամին վարձատրվեց մի ուրիշի՝ Գեբրեենդի տիրակալի կողմից. վերջինս իբրև պարգև նրան ու-

¹ Արևելագետներից ոմանց կարծիքով առաջին պոեմն ավարտվել է 1173—74 թվերին:

դարկեց իր ստրկուհիներին մեկին՝ գեղեցկուհի Աֆակին, Բանաստեղծն ընդունեց այդ նվերը, բայց պահեց իր մոտ այլևս ոչ իր-րե՛ս ստրկուհի, այլ որպես իր օրինավոր կինը: Քե՛ս երբ է տեղի ունեցել այդ ամուսնությունը, առայժմ ստույգ կերպով որոշված չէ: Հասնեալս դեպս այդ պետք է տեղի ունեցած լինի 1174 թվին կամ ավելի շուտ, քանի որ 1174 թվին ծնվել է Նիզամիի միակ որդին՝ Մուհամեդը: Սակայն ամուսնական երջանիկ կյանքը Նիզամին վայելեց ոչ երկար ժամանակ: Հավանաբար 1180 թվին, եթե ոչ ավելի շուտ, երբ նա աշխատում էր իր երկրորդ պոեմի՝ «Սոսրով ու Շիրինի» վրա, մահացավ նրա սիրեցյալ կինը: Խորը վիշտը ցնցեց պոետի ամբողջ էությունը, և նա յուր անսահման տերեւ իր կնոջ նկատմամբ տեղափոխեց յուր ստեղծագործության հերոսուհուն՝ Շիրինին: Պետք է ասել, որ Նիզամին ընտանեկան կյանքում ընդհանրապես դժբախտ է եղել: Յուր առաջին կնոջը կորցնելուց հետո նա ամուսնացել է երկրորդ, ապա և՛ երրորդ անգամ և միշտ էլ կարճ ժամանակից հետո կորցրել է կնոջը: Նա ինքը յուր վերջին ստեղծագործության մեջ սուր կերպով նկատում է, թե իր ստեղծագործությունների ավարտումը զուգադիպել է յուր կնոջ մահվան:

Տարօրինակ է իմ բախտը բառեր հյուսելու մեջ...

... Երբ ես պատրաստում էի Շիրին-հավան,

Դատարկվեց իմ տունը նրանից, ով քաղցրավենի էր պատրաստում,

Երբ Լեյլի-գանձի շուրջը պարիսպ էի կանգնեցնում,

Մի այլ գոհար ես պահ տվի այնտեղ:

Այժմ էլ, երբ հարսանիքը՝ վերջին է հանգում,

Մի այլ հարս ես հանձնեցի Ռիզվանին:²

Զրկվելով կնոջից՝ Նիզամին իր ամբողջ սերն ու գուրգուրանքը կենտրոնացրեց որդու՝ Մուհամեդի վրա, որին և շուտով իր բնակրն ու խորհրդակիցը դարձրեց:

Ավարտելով «Սոսրով ու Շիրին» 1180 թվին, բանաստեղծն

1 Սոսրը «Սոսրանդոտը Նամեի մասին է:

2 Դատարկ պահպանը:

... քաղցրեղամ է Իլդիզիզիդ էմիր Զհան Փահլևանին, որ հրամայում է հաստացել Նիզամիին արժանի պարգևով: Բայց, ինչպես յուր ևս տալիս փաստերը, այդ կարգադրությունը պաշտոնյաների նորմից է կատար չի անվել: Միայն էմիրի մահվանից հետո՝ 1186 թվին, նրա եղբայր ու հաջորդ Կըզըլ Արսլանը հիշեց բանաստեղծին և հատկացրեց նրան մի կիսավեր գյուղ, որ ավելի շատ օգուտ էր պահանջում տիրոջից, քան եկամտոտ բերում: Ուշագրավ է, որ այդ առթիվ ինքը Նիզամին էլ դառն հեգնանքով նկատում է, թե շահը գիտե, որ բանաստեղծը սակավապետ է և ոչ խառնապահանջ, ուստի և վարձատրել է նրան իր պահանջմունքների համապատասխան: Տիրություն արե՛լ է Նիզամին այդ գյուղին, որ կոչվում էր Համդունիան, թե ոչ, և ո՛ր շարժով նա եկամտոտ է բերել բանաստեղծին, հայտնի չէ: Ելնուամենայնիվ, իր իսկ Նիզամիի հետագա ստեղծագործություններում արտահայտված տրտմույրը հաստատում է, որ դրանից հետո էլ նրա տնտեսական դրությունը չի բարելավվել:

«Սոսրով ու Շիրին» պոեմն ավելի մեծ ընդունելություն գտավ Նիզամիի համբավը հուշակվեց ամբողջ երկրում: Եվ, ահա, 1188 թվին Շամախու շիրվանշահ Ախսիթանը հատուկ սուրհանդակի միջոցով պատվիրում է բանաստեղծին գրել իր համար մի նոր պոեմ և առաջարկում է նաև թեման, որ է արաբական ավանդությունը Լեյլի ու Մեջնունի դժբախտ սիրո մասին: Բանաստեղծը, որ նախապես չէր խնդրում այդ թեմայից, իր որդու հորդորանքներով հանձն է առնում պատվերը և ոչ ավելի քան շորս ամսում ավարտում յուր նոր ստեղծագործությունը, որ շուտով շտեմնված հուշակի է արժանանում ամբողջ մահմեդական Արևելքում: Պոեմն աներևակալելի ժողովրդականություն ստացավ ոչ միայն Ադրբեջանում, այլև ամբողջ Առաջավոր Արևելքում և դարձավ հետագայի շատ ու շատ բանաստեղծների ազդեցության ու նմանության առաջնակարգ աղբյուրներից մեկը:

1196 թվին Նիզամին նոր պատվեր է ստանում Մարաղայի տիրակալ Քորփա-Աշալանից: Վերջինս դիմում էր բանաստեղծին, որպեսզի մի նոր ստեղծագործությամբ անմահացնի նաև իր անուները: Նիզամին այս անգամ էլ դիմեց պարսկական ժամանակագրությանը և իբրև թեմա ընտրեց սասանյան Բահրամ Գուր արքայի պատմությունը: Նույն թվին հուլիսին իսկ նա ավարտեց իր նոր

պոեմը, որ կրում էր «Յոթ գեղեցկուհիներ» (կամ՝ Յոթ պատկեհներ)¹ վերնագիրը:

Նիզամիի կյանքի հետագա տարիների մասին այլևս տեղեկություններ չունենք: «Յոթ գեղեցկուհիներից» հետո նա գրել է իբր վերջին պոեմը՝ «Իսքանդար-Նամեն» (Գիրք Ալեքսանդրի մասին), բայց թե երբ է աւարտել այն, հայտնի չէ: Բանաստեղծն առում է, որ այդ ստեղծագործության վրա աշխատելու ժամանակ լրացել է որդու 17 տարին, որ համընկնում է 1191 թվին. բայց դա կարող էր աշխատանքի սկիզբը լինել և, ամենայն հավանականությամբ, այդպես էլ է: Իսկ այդ նշանակում է, թե Նիզամին «Իսքանդար-Նամեն» վրա աշխատել սկսել է շատ ավելի վաղ, քան «Յոթ գեղեցկուհիների» վրա:

Իր կյանքի վերջին տարիներում Նիզամին շատ ավելի ծանր օրեր է ապրել. իր առանց այն էլ ոչ բարենպաստ տնտեսական կացությունն էլ ավելի ծանրացել է երկրաշարժի շնորհիվ, որի նկարագրությունը տալիս է նա իր վերջին ստեղծագործության մեջ: Իր կրած զրկանքների մասին բանաստեղծն առանձնապես շատ է զանգատվում վերջին պոեմում:

Ճշտված չէ նաև Նիզամիի մահվան թիվը: Առայժմ հավանական են համարում, որ նա մեռել է 1203 թվին: Նիզամիի հայրենակիցները, որոնք, ի դեմս նրա, տեսնում էին իրենց իմաստուն խորհրդատուին, օգնականին ու պաշտպանին, թաղել են նրան մեծ շուքով: Նրա գերեզմանի վրա կանգնեցրել են արձան, որ կանգուն է եղել մինչև 19-րդ դարի սկզբները: Ժողովրդի հիշողության մեջ Նիզամին մնացել է իբրև ժողովրդի շահերի արդար պաշտպան, իբրև սուրբ, և ժողովուրդը նրա շիրիմը դարձրած է եղել ուխտատեղի: Ադրբեջանական ժողովուրդն այժմ նոր, հսկայական հաջարձան է կանգնեցրել բանաստեղծի հայրենի քաղաքում՝ Կիրովաբադում:

¹ Բնագրում վերնագրված է «Նաթթ փեյթար». պարսկերեն փեյթար բառը նշանակում է և՛ պտուկեր, և՛ գեղեցկուհի: Երկու իմաստն էլ համապատասխանում են պոեմի բովանդակությանը. հավանական է, որ ճեյց այդ էլ նկատի ունենալով հեղինակն ընտրել է այդ երկիմաստ բառը:

Նիզամիի հիշյալ հինգ պոեմները կազմում են մի ժողովածու, որ կրում է «Խամսե» (Հնգյակ) ընդհանուր վերնագիրը: Բացի դրանից հեղինակն իբրև ժառանգություն է թողել նաև քնարական բանաստեղծությունների մի ժողովածու (Գրվան), որ, սակայն, ամբողջությամբ չի հասել մեզ: Թեև Նիզամիի քնարական բանաստեղծությունները ևս, ինչպես կտեսնենք ստորև, դիզարվեստորեն բարձրարժեք ստեղծագործություններ են, սակայն նա իր բանաստեղծական փառքը նվաճել է հիշյալ հինգ պոեմներով: Այդ պոեմները Նիզամին ինքը չի միացրել մի ժողովածուի մեջ. արևելագետները պարզել են, որ այդ կատարված է մոտավորապես տասներեքերորդ դարում՝ անհայտ խմբագիր-արտագրողի կողմից. վերջինիս է պատկանում նաև «Խամսե» խորագիրը: Համենայն դեպս, հինգ պոեմների միացումը մի ժողովածուի մեջ Խամսե վերնագրով՝ Արևելքի մահմեդական ժողովուրդների գրականության սրբազորված տրադիցիաներից մեկը դարձավ Նիզամիի այդ ժողովածուի շնորհիվ: Ծիշտ է, հետագայում որոշ բանաստեղծներ՝ զարձալ այդ տրադիցիաներին հետևելով՝ մի ժողովածուի մեջ միացրել են ոչ թե հինգ, այլ յոթ պոեմներ (Յոթնյակ), սակայն այդ առանձնապես հաջողություն չի ունեցել, և մինչև 18-րդ դարն էլ գերազանցապես տարածված է եղել հնգյակը:

Նիզամիի «Խամսեի» մեջ պարունակվող այդ հինգ պոեմների միջև թե՛ սյուժետի, և թե՛ կառուցվածքի ու տաղաչափության տեսակետից որևէ ընդհանուր բան չկա: Ընդհակառակն, նրանք իրարից շափազանց տարբեր են և՛ թեմատիկայով, և՛ կառուցվածքով: Սակայն, նախքան այդ ստեղծագործությունների վերլուծության անցնելը, անհրաժեշտ ենք համարում համառոտակի ծանոթացնել ընթերցողին նրանցից յուրաքանչյուրի բովանդակության հետ:

Գաղտնիքների գանձարան. — Ինչպես ասել ենք, Նիզամիի առաջին ստեղծագործությունը կրում է դիդակտիկական բնույթ. նա շունի մի ընդհանուր թեմա, այլ բաղկացած է քսանհինգ զրույցներից, որոնցից յուրաքանչյուրը ներկայացնում է Նիզամիի հայացքները՝ կյանքի այս կամ այն երևույթի մասին և նրա խրատները այդ առթիվ: Ստեղծագործությունն սկսվում է ներածական գրույթներով՝ «Այս գիրքը կազմելու և նրա արժանիքների մա-

սին», «հոտքի առաջնությունների մասին», «Դիմում աստծուն» և այլն: Ուշագրավ է, որ նույնիսկ աստծուն դիմելիս ու նրան նկատագրելիս էլ Նիզամին արտահայտում է յուր քաղաքական հայացքները. աստծուն նա չի ներկայացնում իբրև վերացական, ինչ-որ մի բացարձակ էություն, այլ դնում է նրա մեջ մարդկային հատկանիշներ, և, որ առանձնապես կարևոր է, ներկայացնում է նրան իբրև աշխատավորների պաշտպան: Հենց այդտեղից ելնելով էլ նա գանգատվում է աստծուն բռնակալներից ու կեղծքիչներից, ստելով. «օգնիր ինձ, չէ՞ որ մենք զուրկ ենք արդար դատավորից. եթե դու մեզ վանես, էլ ո՞ւմ դիմենք մենք... Կրճատիր (նրանց) վարժը, որովհետև նրանք շատ են պահանջում, դու վերցրու (նրանց) բաժինը, որովհետև նրանք կողոպտիչներ են»: Այս ներածական գլուխներին հաջորդում են բուն զրույցները, որոնք զանազան բովանդակություն ունեն: Ամեն մի զրույցի սկզբում, որպես մուտք, Նիզամին շարադրում է իր սկզբունքները տվյալ զրույցի առանցքը կազմող երևույթի մասին, դրանով, կարծես, տեսականորեն նախապատրաստելով ընթերցողին, ապա պատմում է որևէ առակ կամ պատմվածք՝ այդ տեսական շարադրանքի ոգուն համապատասխան: Գրքի այսպիսի կառուցվածքը առիթ է տվել եվրոպական բուրժուական արևելագետներին այս ստեղծագործությունը համարելու գեղարվեստորեն թույլ գործ: Մակայն այդ արևելագետներն իրենց այդպիսի գնահատականի համար չափանիշ են ընդունել բուրժուա-էսթետի ճաշակը: Իրականում դա մի մեծարժեք ստեղծագործություն է և արժանի ավելի մեծ ուշադրության, քան այն, որին արժանացել է մինչև այժմ: Իհարկե, հենց այն հանգամանքը, որ նա շունի մի ընդհանուր թեմա, հայտնի չափով դժվարացրել է բանաստեղծի գործը. դրան ավելացել է նաև այն, որ նա իրեն նպատակ չի դրել այդ առաջին գրքում հյուսել սիրային ու մանտիկական մի պատմություն, կամ մի դյուցազանվեպ: Նա այդ ստեղծագործությամբ կամեցել է գեղարվեստորեն արտահայտել իր փիլիսոփայական, բարոյագիտական հայացքները: Իսկ այդ նշանակում է, որ ստեղծագործության ամբողջությունն ու միասնականությունը հիմնված է ոչ թե թեմայի, այլ այդ փիլիսոփայական-բարոյագիտական հայացքների ամբողջ սխտեմի վրա: Հենց այս հանգամանքն էլ երկրորդ, ավելի լուրջ դժվարությունն էր հանդիսանում հենց չէ՛ բանաստեղծական-խոսքով, չափածո ստեղծագործությամբ

շարադրել մի ամբողջ փիլիսոփայություն: Իսկ Նիզամին շարազանց վարպետորեն կարողացել է կատարել այդ հենց այս է, որ բուրժուական արևելագետները չեն ուզում տեսնել: Բացի դրանից, բուրժուական արևելագետները փորձում են դարձյալ նախացնել այդ նրկի արժեքը նաև բովանդակության տեսակետից: Նրանք աշխատում են ցույց տալ, որ «Գաղտնիքների գանձարանը» միսթիկական բնույթ կրող երկ է, որ նրա մեջ արտահայտված փիլիսոփայությունը սուֆիական կրոնափիլիսոփայությունն է: Բայց այս ժողովրդավար միանգամայն սխալ է և ցայտուն կերպով ցույց է տալիս բուրժուական արևելագետների մի հայտնի տենդենցը: Այդ արևելագետները շատ բանաստեղծների են հռչակել իբրև սուֆի-բանաստեղծներ, կամենալով սրողել, մթազնել նրանց ստեղծագործություններում արտահայտված առաջավոր գաղափարները, կամենալով նրանց սոցիալական բողոքը «մեկնաբանել» իբրև սուֆիական «հրաժարումն աշխարհիկ կյանքից»: Այդպես են վարվել նրանք Օմար Նայամի բառյակների հետ, այդպես վարվել են հայտնի դեմոկրատ, բանաստեղծ-պոետազանդիստ Նասիրի Խոսրովի ստեղծագործությունների հետ, այդպես են վարվել նաև Նիզամիի այս պոեմի հետ: Համարել այդ ստեղծագործությունը գեղարվեստորեն թույլ, իսկ բովանդակությամբ էլ միսթիկական և դրանով իսկ արժեքազրկել այն, թույլ շտալ, որ նրանում արտահայտված սոցիալական բողոքը հասնի մասսաներին, բողոքելի է այդ բողոքը և մեկնաբանել այն սուֆիզմին հատուկ այլաբանություններով, — ահա բուրժուական արևելագետների նպատակը: Մինչդեռ սովետական արևելագիտությունը, որ, զինված մարքս-լենինյան փիլիսոփայությամբ, կարողանում է ճշտորեն հասկանալ ու գնահատել երևույթները, ճիշտ կերպով հասկանում է Նիզամուն, վեր հանում այդ ստեղծագործության մեջ արտահայտված սոցիալական բողոքը և դրանով իսկ մերկացնում բուրժուական արևելագետության այդ հակագիտական վնասակար տենդենցը: Որ Նիզամիի այդ ստեղծագործության մեջ հիմնականը հենց սոցիալական բողոքն է, բողոքը՝ կեղծումների, բռնությունների ու շահագործման դեմ, կարելի է ցույց տալ մի քանի զրույցների հսկիքը բովանդակությունը շարադրելով: Այսպես, «Նուշիրվանի և իր վեզիրի մասին» պատմվածքում հեղինակը պատմում է, թե մի անգամ Սասանյան Խոսրով Անուշիրվան թագավորը որսորդության

ժամանակ հեռացել էր թիկնապահ խմբից: Նրան հետևում էր ծի-
այն իր վեզիրը: Իրենց ճանապարհին արքան ու վեզիրը հասնում
են մի ավերված գյուղի: Շուրջն ամեն ինչ դատարկ էր, ամենու-
րեք բարձրանում էին կործանված տների փլատակները. Ղկար ո՛չ
կյանք, ո՛չ մարդ: Միայն մի կիսավեր պատի վրա նստած էին եր-
կու բու, որոնք ինչ որ բանի մասին ուղեորությունք խոսում էին:
Բուերի բարձր ճիշը, որ լսվում էր այդ ավերակների միջից, սար-
տում ազդեց արքայի վրա և միաժամանակ շարժեց նրա հետաքրք-
րությունը: «Ինչի՞ մասին են խոսում նրանք»,— հարցրեց արքան
վեզիրին: Պարզվեց, որ նրանցից մեկն իր աղջկան կնություն է
տալիս մյուսին և իբրև հատուցում նրանից պահանջում է այդ օ-
վերված գյուղն ու շրջակայքի մի քանի այդպիսի գյուղեր: Մյուսը
պատասխանում է, թե ինքը հաճույքով կարող է տալ այդ ավե-
րակները և ավելացնել դրան հարյուր հազարավոր այդպիսի ավե-
րակներ, որովհետև քանի ղեռ կենդանի է խոսքով Անուշիրվանը,
ժողովուրդը կմնա թշվառության մեջ և շատ ու շատ գյուղեր դեռ
կավերվեն: Այդ խոսքերը խորապես ներգործում են Անուշիրվանի
վրա. նա այնուհետև վերջ է տալիս բնություններին և կառավա-
րում է երկիրն արդարությունք ու բարությունք:

Իրեթե նույնպիսի բովանդակություն ունի նաև «Սուլթանի
Սանջարի և պառավի մասին» պատմվածքը, բայց սրա մեջ բո-
ղոքը բնությունների ու կեղեքումների դեմ արտահայտված է օ-
վերի սուր կերպով: Նիզամին պատմում է, որ մի պառավ կին գա-
լիս է սելջուկյան սուլթան Սանջարի մոտ և նրան բողոքում իրեն
հասցրած տանջանքների ու նեղությունների մասին: Ամբողջ պատ-
մվածքը, բացառությամբ մի քանի երկտողից, պարունակում է
սուլթանի ու նրա պաշտոննության անիրավությունների, կեղե-
քումների ու բնությունների թվարկումը, որ առանց վախենալու
սուլթանի առջև կատարում է պառավը:

Ես,— ասում է պառավը սուլթանին,— քո մեջ չեմ տեսնում
արդարադատության պատկը.

Ես չեմ տեսնում կեղեքման վերջը,
Թագավորը պետք է ժողովրդին ապավեն լինի,
Իսկ դու գողի պես կեղեքում ես ժողովրդին:

Դու սարուկ ես, թեկուզ և արքայական զգեստ ես հագել,
Ինչ թագավոր ես դու, որ վնաս ես հասցնում ժողովրդին:

Դու թեև տակնուվրա ես արել աշխարհը,
Բայց ի՞նչ հերոսությունք ես աչքի ընկել դու...

Հայրացած պառավը հիշում է սուլթանի բոլոր շարագործու-
թյունները և խորհուրդ է տալիս նրան հրաժարվել բնություննե-
րէն ու կառավարել երկիրը արդարությամբ: Բայց՝

Երասանի տիրակալ Սանջարը շանսաց
Այդ իմաստուն խոսքերին և կորցրեց երկիրը:
Եվ այժմ երկրի վրա արդարություն չկա,
Մրտնիր այն միայն Միմուրդի՝ թեկի վրա:
Եվ ամոթն է մոռացված կապույտ երկնի տակ,
Եվ պատիվը՝ որպես ծուխ՝ այս հողագնդի վրա:
Վեր կաց, նիզամի, և լացի՛ր ամոթից,
Արյուն լացի՛ր նրանց վրա, ում համար արյունը ջուր է:

Այսպես է եզրափակում հեղինակը այդ պատմվածքը:

Մի երրորդ պատմվածքի՝ «Բռնակալ թագավորի և արգաթ
ճգնավորի մասին» պատմվածքի մեջ հետևյալն է պատմում: Հաջ-
ջաջ անունով մի թագավոր կար, որ բնությունք նեղում էր ժողո-
վրդին ու կեղեքում անսանձ: Մի օր գալիս է նրա մոտ մի մարդ,
որն իմանում էր ամեն զաղտնիք, և հայտնում, թե այսինչ ճգնա-
վորը թագավորին բռնակալ է անվանել: Թագավորն անմիջապես
հրամայում է կանչել ճգնավորին: Դահլճը պատրաստություն է
տեսնում նրան գլխատելու: Դալիս է ճգնավորը: Թագավորը նրան
հարցնում է, թե ճի՞շտ է արդյոք, որ նա իրեն բռնակալ է անվա-
նել:

«Լսել եմ, որ դու ինձ դե ես ասել,

Հաստատել ես, որ անմեղներին սպանել եմ,— ասում է

Թագավորը:

² Առասպելական թուրքեր.

Դու գիտես, որ իմ թագավորությունը նման է Սողոմոնի
Թագավորությանը:

Ինչո՞ւ ուրեմն ինձ դե-բանակալ ես կոչումս:

Մերոսկն առանց երկյուղ կրելու հաստատում է, որ իբրև ինքը
կոչել է նրան բնակալ, և այդ՝ այդպես է.

«... Ես չեմ քնել:

Ես ավելին եմ ասել, քան այդ խոսքերը:

Դու ամոթ չունես փոքրերի ու մեծերի առջև,

Դու կողոպտում ես գյուղերը, կեղեքում քաղաքները:

Ես նա եմ, որ հաշվել է քո շարիքները,

Չարի ու բարու մեջ քո հայելին եմ եղել:

Դու նրա (հայելու) մեջ անդրադարձել ես ամբար,

ինչպես կաս:

Ջարդել այդ հայելին, մեծ պատիվ չէ:

Ես արդար եմ, հասկացի՞ր իմ խոսքերի ճշտությունը,

Իսկ թե կախել ես ուզում, ես պատրաստ եմ մահվան:

Բռնակալ թագավորը հասկանում է ճգնափոքի խոսքերի ճշ-
մարտությունը և հրամայում է մեծամեծ պատիվների արժանացը-
նել նրան՝ գլխատելու փոխարեն, իսկ ինքը աշուճեան կառավար-
ում է երկիրը արդարությունով:

Կարելի է դարձյալ պատմվածքներ մեջ բերել, որոնց մեջ նի-
զամին սուր կերպով քննադատում է տիրող անարդարությունները.
Քայց մենք բավականանում ենք այսքանով:

Եթե մի կողմից հեղինակը քննադատում է բռնակալներին,
մերկացնում նրանց բռնություններն ու անարդարությունները, ա-
պա, մյուս կողմից, նա հակադրում է դրանց իրենց աշխատանքով
ապրող մարդկանց: Այսպես, օրինակ, «Երկրագործի և Սուլեյմանի
Մասին» պատմվածքում նա պատմում է, թե մի օր Սուլեյմանը
(Սողոմոնը) դաշտում տեսնում է մի ձերուսի հողագործի, որ իր
տնից մի բուռ ցորեն հավաքած ցանում է հողում: Սողոմոնը
թույնի բերանով հարցնում է նրան, թե ինչո՞ւ է ցորենը ցանում
այնպիսի հողում, որտեղ ջուր չկա: Մերոսկն պատասխանում է,
թե ինքը հողից ու ջրից օգնություն չի խնդրում, իր ջուրը՝ իր ջրը-
տինքն է: «Ես չեմ մտածում թագավորության և իշխանության մտ-

— ասում է նա, — քանի կենդանի եմ, բավական է ինձ առ-
ջուրը:

Սուլեյմանի բռնակալություն ունի նաև «Մեր աղյուսագործի-
մասին» պատմվածքը. մեկը հանդիմանում է աղյուսագործին այն
ամեն համար, որ նա անարգ աշխատանքով է զբաղվում, ամբողջ
այդ գործ ունի միայն ցեխի հետ: Աղյուսագործը պատասխանում է,
թե ինքը հպարտ է նրանով, որ իր աշխատանքով է ապրում. «Ես
նրա համար եմ աշխատանքին մեկնում ձեռքերս, որպեսզի ձեռքս
քեզ չկարկառեմ» ողորմության համար:

Վերջ հիշված պատմվածքները բավական են արդեն համոզ-
վելու համար, թե «Գաղտնիքների գանձարանը» մի միսթիկ-սու-
ֆիստիկան երկ չէ: Նրա մեջ հեղինակը շատ որոշակի և գործնական
նպատակ է դրել. ցույց տալով տիրակալների բռնություններն ու
անիրավությունները և հակադրելով դրանց արդարությունն ու բա-
րությունը՝ խրատել հենց իր իսկ ժամանակի տիրակալներին:
Այս նպատակին հետամուտ լինելով էլ՝ նա անողոր կերպով մեր-
կացնում է հասարակական կյանքի շարիքները, անխնա կերպով
մաղթում անցյալի և իր ժամանակի: Թագավորներին՝ անսանձ կա-
ռայականությունների ու կեղեքման համար: Այս է, ահա, «Գաղտ-
նիքների գանձարանի» արժանիքը, որ չեն ուզում տեսնել բուրժու-
ական էսթետները և ոչ միայն չեն ուզում տեսնել, այլև աշխա-
տում են քողարկել:

Այսպիսով «Գաղտնիքների գանձարանը» մի մեծարժեք գե-
ղարվեստական երկ է, որի հիմնական արժանիքը հենց այն քննա-
դատական ոգին է, որով դիտում ու պատկերում է իրականություն-
ներ: Նրա գեղարվեստական արժանիքին մեծապես նպաստում են
լեզվի հարստությունն ու պատկերների ճոխությունը: Անշուշտ, ե-
թե այդ ստեղծագործության լեզուն համեմատենք, օրինակ, Շեքս-
բով ու Շիրինի՝ լեզվի հետ, ապա՝ կնկատենք որոշ բարդություն,
խրթին բառերի գործածություն և համեմատությունների որոշ վե-
րացականություն: Բայց այդ արդյունք է հենց ստեղծագործու-
թյան քնուկ: Ինչ խոսք, որ փիլիսոփայական դատողությունները,
խոհերն ու գաղափարները շափածո խոսքի ենթարկելն այնքան էլ
հեշտ բան չէ. ինչպե՞ս կարելի է այդ դիդակտիկական ստեղծա-
գործության արժանիքը գնահատել սիրային-ոռոմանտիկական վե-
պի շափանիչով: Հենց միայն փիլիսոփայական բազմաթիվ տեր-

մինները բավական են, որ երկի լեզուն զեղարվեստական պարզ գրական լեզվից վերածվի բարդ, դժվար հասկանալի բառերով ու պատկերներով ծանրաբեռնված լեզվի: Բայց դա տվյալ դեպքում չի կարելի դիտել իբրև բացասական մի բան. դա բխում է հենց էթիկոսից և, հետևաբար, տվյալ դեպքում նպաստավոր հանգամանք է, որովհետև պայմանավորված է երկի բովանդակությամբ:

Խոսքով ու Շիրին.— Այս պոեմն, ինչպես ասել ենք, սիրային-սոսնամանտիկական վիպերդ է. նրա նյութը քաղված է Իրանի պատմությունից: Իբրև աղբյուր նիզամին անշուշտ առաջին հերթին գոթագրոթել է պարսից թագավորների ժամանակագրությունը, բայց մեծ շահով նյութ է քաղել նաև ժողովրդական ավանդություններից, հատկապես «Թասրի Շիրին ու Բիսուֆուն»-ից (Շիրինի և Բիսուֆունի պատմությունը): Վիպերդի համառոտ բովանդակությունը հետևյալն է:

Սասանյան Հորմուզ (Որմիզդ) արքան ունենում է մի սղա՝ Խոսրովին, որ պատմության մեջ հայտնի է Խոսրով Փարվիզ անունով: Հայրը անսահմանորեն սիրում է որդուն և, շինաչելով նրան ոչինչ, միաժամանակ ամեն ջանք դրածադրում է որդուն արդարության ու բարության ոգով դաստիարակելու համար: Նա նույնիսկ խստորեն պատժում է որդուն՝ գյուղացիների նկատմամբ թույլ տված անիրավության համար:

Երիտասարդ արքայազնի շքախմբի մեջ էր մեծարվեստ նկարիչ Շափուրը, որ մի աշխարհ տեսած մարդ էր և շատ հետաքրքիր պատմություններ էր պատմում իր տիրոջը: Մի անգամ էլ նա պատմում է, թե Կասպիական ծովափի լեռնատանում կա մի թագուհի, որի անունն է Շամիրա, բայց հպատակները կոչում են նրան Միհին-բանու (Մեծ տիկին): Նրա մոտ է լինում իր ազգակախուհի Շիրինը, որի նման գեղեցկուհի աշխարհում չկա: Երիտասարդ արքայազնի սրտում այդ պատմությունը խոր արձաններ է ձգում և նա թախծում է Շիրինի մասին: Ի վերջո, նա հանձնարարում է Շափուրին՝ դնալ Հայաստան, գտնել Շիրինին և բերել նրան: Այդ դժվար գործը կատարելու համար Շափուրը հույսը դրնում է իր արվեստի վրա և դիմում է դեպի Հայաստան: Նա նկարում է Խոսրովի պատկերը յուր արվեստի ամբողջ վարպետությամբ: Հայաստանում՝ իմանալով, թե որտեղ է գտնվում Շիրինը այդ պահին, դնում է նրա զբոսավայրը և նետում է Խոսրովի

տակերը Շիրինի առջև: Նկարը ցանկալի ազդեցություն է ունենում օրիորդի վրա. դրանից քաշալերված Շափուրը թույլտվություն է խնդրում օրիորդից՝ նրա մոտ գնալու: Գնալով նրա մոտ՝ նա պատմում է Խոսրովի սիրո ու սառնապանքների մասին: Շիրինը նույնպես վառվում է սիրով և, առանց այլևս ժամանակ կորցնելու, իր արագավազ Շաբդիզ ձին նստած՝ սլանում դեպի Իրան:

Այդ միջոցին, Խոսրովի թշնամիները կարողացել էին նրա հոջը այն աստիճան դրգոն որդու դեմ, որ արքայազնն ստիպված էր փախուստի դիմել՝ հոր զայրույթից ազատվելու համար: Նա էլ դիմում է դեպի Հայաստան: Ծանապարհին նա հանդիպում է մի ուղբյուրի, հենց այն ժամանակ, երբ շոգից տանջված Շիրինը՝ ճանապարհորդի շապասելով՝ լողանում էր նրա մեջ: Խոսրովը չի ճանաչում իր սիրածին, որի դեմքը ծածկված էր արձակած մագերով: Շիրինը նույնպես չի ճանաչում Խոսրովին, բայց հմայվում է նրա գեղեցկությամբ, թեև նա դատապարտում է իրեն ու զարմանում, թե ինչպես միաժամանակ ինքը կարող է սիրել երկու սղամարդու: Այդպես էլ նրանք, առանց իրար ճանաչելու, հետանում են միմյանցից:

Հասնելով Մեդանի՝ Խոսրովի հայրենի քաղաքը՝ Շիրինը տեղեկանում է, որ Խոսրովն այստեղ չէ, բայց բանի որ Խոսրովը մեկնելուց ստաջ հրամայել էր իր ստրկուհիներին պահել Շիրինին իրենց մոտ, Շիրինը համաձայնում է դրան և մնում այնտեղ:

Խոսրովը հասնում է Հայաստան և լավ ընդունելություն է գտնում Շիրինի անհետացումից վշտացած Միհին-Բանուի մոտ: Վերջինս առաջարկում է Խոսրովին ձմեռն անցկացնել իր մոտ՝ Բերդա մայրաքաղաքում:

Հայրենիքից հեռու՝ ստրկուհիների բնկերակցությամբ Շիրինը երկար ժամանակ չի կարողանում ապրել. շուտով նա ձանձրույթ է զգում. դրան ավելանում է նաև այն, որ Մեդանի կլիման նույնպես վնասակար է ազդում նրա առողջության վրա: Նա պահանջում է կառուցել իր համար մի ամրոց լեռնալիճ շրջանում: Նրան խանդոդ ստրկուհիները կաշառում են ճարտարապետին և ամրոցը կառուցել տալիս մարդկային բնակությունից հեռու մի կիրճում:

Շափուրի միջոցով իմանալով Շիրինի տեղը՝ Խոսրովն ուղարկում է Շափուրին նրան Բերդա բերնլու: Բայց հենց այդ միջոցին հայրենի երկրի գեպքերն ստիպում են նրան վերադառնալ Մեդա-

ինն նա չուր է ստանում, որ հայրը մահացել է, ու շտապում է գահը ժառանգելու, և երբ Երրինը գալիս է Բերդա, նա ալևա այնտեղ չէր: Իրանում Խոսրովի գործերը բարդանում են. ֆեոդալները, որոնք մինչև այդ էլ չէին սիրում նրան, Բահրամ Զուբինի դիտավորությամբ ապստամբում են: Խոսրովն ստիպված է լինում փախչել հայրենի երկրից և ապաստան գտնել Բերդայում: Վերջապես երկու սիրահարներին հաջողվում է հանդիպել իրար: Սակայն դրանով գրեթե ոչինչ չի փոխվում: Միհին-Բանուն խոհեմաբար հսկում է Երրինին և խրատում է անձնատուր լինել Խոսրովին, մինչև որ վերջինս օրինական կերպով շամուսնանա Երրինի հետ: Երրինը հետևում է նրա խորհուրդներին և Խոսրովի թախանձանքներին պատասխանում այն հանդիմանությամբ, որ գահազուրկ արքայազներն վաղել չեն վայելքներին անձնատուր լինել: Ինքը Խոսրովի կինը կլինի այն ժամանակ միայն, երբ նա կտիրանա հոր գահին: Վերաժողված ու զայրացած Խոսրովը վճռում է գործի դիմել, բայց շուտենալով իր սեփական զորքը՝ նա դիմում է բյուզանդական կաթսեր օգնությանը: Խոսրովն ստանում է այդ օգնությունը՝ ամուսնանալով նրա աղջկա՝ Մարիամի հետ և բյուզանդական զորքով Իրան մտնելով՝ տիրանում է գահին: Այդ հաջթանակը, սակայն, շատ էլ չի երջանկացնում նրան: Նա չի կարողանում մոռանալ Երրինին, բայց և իրեն կախման մեջ է պզում Մարիամից, որին այնքան էլ չէր սիրում: Երրինը նույնպես տանջվում է նրա սիրով, բայց աշխատում է ցույց շտալ այդ: Ծուտով մեռնում է նաև Միհին-Բանուն: Երրինը ժառանգում է գահը և, ալևա միանգամայն ազատ զգալով իրեն՝ երկրի կառավարումը հանձնում է մի վեզիրի, իսկ ինքը վերադառնում իր համար կառուցված ամրոցը:

Խոսրովն իմանում է այդ և թուլլովություն է խնդրում Մարիամից՝ Երրինին բերել իր մոտ. սակայն Մարիամը վճռաբար արգելում է, սպառնալով, որ այդ դեպքում ինքը կկախվի: Խոսրովը Շախուրի միջոցով խնդրում է Երրինին, որ գաղտնաբար իր ամրոցը գա: Բայց Երրինն էլ բարկություն մերժում է, արելով՝ թե ինքը Խոսրովի ամրոցը կմտնի միայն որպես նրա օրինական կինը:

Երրինն էլ աստիճանաբար սկսում է նեղվել ամրոցում: Առանձնապես նրան նեղում էր կաթից զուրկ լինելը: Հոտերը գանվում էին հեռավոր արոտավայրերում, իսկ նա չէր կամենում

անորոշում տալ իր ծառաներին: Շախուրի խորհրդով նա կանչում է քարտաղ Զարհադին, որպեսզի նա լեռները ճեղքելով առու բացի մինչև արոտավայրերը՝ կաթի համար: Գալիս է Զարհադը. Երրինը խոսում է նրա հետ վարագույրի հետևից՝ առանց դեմքը ցույց տալու: Սակայն նրա քաղցր ձայնը հմայում է Զարհադին, և վերջինս խոստանում է քացել առուն մեկ ամսվա ընթացքում: Իրոք նա կարողանում է կատարել իր խոստումը՝ ընայած անասելի դժվարություններին: Առանց մտածելու ալևա այն պարզևների մասին, որոնցով Երրինը կամենում էր վարձատրել նրա հերոսական աշխատանքը՝ Զարհադը յուր անհուն սերը մարդկանցից ծածկելու համար դեպի մենություն է դիմում: Այնուամենայնիվ շուտով նրա սիրտ պատմությունը տարածվում է մարդկանց մեջ և հասնում է նաև Խոսրովին: Խանդով լցված արքան կանչում է Զարհադին և հրամայում է շտաժել Երրինի մասին, սակայն երկար վեճի ընթացքում նա, համոզվելով, որ չի կարող այլ բանն ստիպել Զարհադին ո՛չ հրամայելով, ո՛չ էլ սովոր օգնությունը՝ դիմում է մի այլ միջոցի: Նա պահանջում է Զարհադից, որպեսզի լեռների միջով ճանապարհ բացի մինչև Երրինի ամրոցը՝ խոստանալով, որ եթե Զարհադն այդ բանը կատարի, ինքը կհրաժարվի Երրինից: Հույսով ոգևորված Զարհադը գործի է անցնում. անհուն սերը բազմապատկում է նրա ուժերը, և նա գերբնական ուժեր գործադրելով ճեղքում է լեռները: Համոզվելով, որ իր կողմից անիրագործելի համարված հանձնարարությունը կարող է ի կատար ածել, Խոսրովը դիմում է նենգության: Զարհադի մոտ է ուղարկում իր սուրհանդակին և հայտնում, որ իբր թե, Երրինը մեռել է: Անակրեճկալ բոթը լսելով՝ Զարհադն իրեն լսոփց ցած է նետում: Երրինը թաղում է նրան:

Այդ միջոցին մեռնում է նաև Խոսրովի կինը՝ Մարիամը: Բուլը իռլընդոսները վերանում են. Խոսրովը կարող է, վերջապես, ամուսնանալ Երրինի հետ: Բայց նա՝ լսելով Սպահանի գեղեցկուհի Շաբաթի մասին՝ բերում է նրան իր մոտ, դրանով իսկ էլ ազնի բարդացնելով իր վիճակը: Մի անգամ, որսորդության ժամանակ, նա վերջապես համարձակվում է գնալ Երրինի ամրոցը: Երրինը նրան ներս չի ընդունում և խոսում է նրա հետ ամրոցի պատերազմից: Բայց հենց որ մերժված Խոսրովը վերադառնում է, ալևա

պարտականալով դիմադրել սիրտ մղումին, ինքն էլ հետևում է նրան:

Գաղտնաբար նա մտնում է խոսրովի վրանը և նրա երգիչներին մեկի միջոցով հազորդում է իր ապրումները քնքուշ գազելներով: Խոսրովը համոզվում է, վերջապես, որ միայն օրինական ամուսնութեամբ կարող է տիրել Շիրինին և այդպես էլ կատարում է:

Շիրինի ազդեցութեամբ խոսրովն ավելի լրջորեն է զբաղվում երկրի կառավարման գործով: Սակայն այդ ամուսնական երջանկութունը նա երկար ժամանակ չի վայելում: Մարիամից ունեցած երա որդին՝ Շիրունն, հրապուրվելով Շիրինի գեղեցկութեամբ՝ զբոսում է աշխականներին իր հոր դեմ, նրանց օգնութեամբ խլում զհահր, իսկ հորը զնդանը նետում: Շիրինը հետևում է ամուսնուն՝ հոգարակամ կերպով զնդան մտնելով, և դրանով իսկ թեթևացնում խոսրովի վիճակը: Բայց Շիրունն չի հանգստանում և գիշերով մի մարդասպանի ձեռքով սպանում է հորը: Նա կամենում է տիրանալ Շիրինին: Վերջինս խոստանում է կատարել նրա բոլոր ցանկությունները միայն այն պայմանով, որ նախապես նա հրկիզի պալատը և ոչնչացնի այն ամենը, ինչ կարող է հիշեցնել խոսրովին, իսկ խոսրովին էլ թաղի մեծ շքով Այդպես էլ արվում է: Խոսրովի դիակը դրվում է գամբարանի մեջ, մտնելով գամբարանի ներսը և փակելով դուռը՝ Շիրինն ինքնասպանություն է կատարում:

Բովանդակության այս համառոտ շարադրանքից իսկ պարզ երևում է, որ Նիզամիի այս երկի առանցքը սիրո պրոբլեմն է: Մեծ բանաստեղծը լիակատար վարպետութեամբ հյուսել է իր վիպերգը հետապնդելով մի նպատակ՝ ցուցադրել իր երկու գլխավոր հերոսների՝ խոսրովի ու Շիրինի կերպարն ամբողջությամբ. իսկ դրա համար նա ամենից առաջ զիմել է նրանց հոգեբանության վերլուծությանը՝ երևան հանելով այդ բնավորությունների հակասական կողմերը, դրանց զարգացումը՝ յուր ամբողջ բարդ ընթացքով: Իսկ հերոսների հոգեբանության այս վերլուծությունն ինչպես գիտենք, վերածնության էպոխայի գրականության բնորոշ գծերից մեկն է: Այդ նույնն է արտահայտված նաև կնոջ նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի մեջ: Նիզամին այս ստեղծագործության մեջ հետևել է մի նպատակ ևս. ցույց տալ կնոջ արժանիքները, պաշտ-

պանել նրա իրավունքները: Իսկ սա իր ժամանակին նշանակում էր ստորադասի ղուրանի դոգմաների դեմ: Գիտենք, որ առանձնապես մահաբազական աշխարհում կինը ծայրահեղ ստորացման է հասցվել: Նրա վրա դիտել են պարզապես իբրև ապրանք: Ահա, դրան բողոքելով՝ Նիզամին ներկայացնում է Շիրինին ոչ միայն որպես նվիրվածության, մարքոսության ու հավատարմության մարմնացում, այլև իբրև գործիչ, որ ոչ միայն կարողանում է կառավարել երկիրը, այլև կարողանում է ներգործել թագավոր-ամուսնու վրա՝ դարձնելով նրան արդար ու բարի կառավարող: Կնոջ դերը՝ իբրև գործիչ՝ նա է՛լ ավելի լավ է պատկերում Միհին-Բանուի միջոցով, այդ ճիշտ է. բայց՝ Շիրինին ևս նա ներկայացնում է իբրև այդպիսին: Առանձնապես ուշագրավ են պոետում արտահայտված դեմոկրատիկությունները՝ ժողովրդի նկատմամբ ունեցած նրա վերաբերմունքի մասին: Նա շարժազանց բարի, հոգատար է ժողովրդի նկատմամբ, ամեն կերպ աշխատում է թեթևացնել նրա վիճակը և վերացնել նրա նեղությունները: Իր սիրո մեջ էլ նա հանդես է գալիս իբրև միանգամայն գրական կերպար, և այն հանգամանքը, որ նա Ֆարհադի կորստյան պատճառն է դառնում, բողոքովին էլ սովոր չի գցում այդ կերպարի վրա: Նիզամին մեծ վարպետությամբ հոգեբանորեն արդարացնում է այդ: Շիրինը խորապես վշտանում է Ֆարհադի տառապանքների համար, անկեղծորեն ցավակցում է նրան, բայց և այնպես նա չի սիրում նրան, այլ հավատարիմ է մնում խոսրովին: Կարելի էր ասել, թե նրան ավելի արժանի կլիներ Ֆարհադը, որի անսահման ու անձնուրաց սերը հակադրվում է խոսրովի քմահաճ ու վայելչասեր զգացումներին: Բայց Նիզամիի համար կարևորը այդ չէ, այլ այն, որ Շիրինը մինչև վերջն էլ հավատարիմ է իր սիրուն, հպարտ ու մարտը հենց նրանով, որ ամբողջ կյանքում մեկին է սիրում: Այս բանն է հաստատում Նիզամին ամբողջ վիպերգում՝ սկզբից մինչև վերջ:

Խոսրովը յուր հոգեբանության որոշ կողմերով Շիրինի հակապատկերն է: Ամենից առաջ նա ներկայանում է որպես մի քմահաճ, վայելչասեր արքայազն, և շատ ճիշտ է բնութագրում նրան Միհին-Բանուն Շիրինի մոտ, ասելով՝ թե նա միշտ շրջապատված է եղել ստրկուհիներով ու սովորել է կանանց վրա նայել իբրև իր կրթերի առարկայի: Այդ բանն արդարանում է խոսրովի գործով իսկ: Եթե մինչև Շիրինին սիրելը նրա վարած կյանքը ներքի էր-

Եթե Մարիամի հետ ամուսնանալն արդարացիում է պետական եկատառուներով, ապա ինչո՞վ պետք է բացատրել Շաբարին իր պապատը բերելը, եթե ոչ՝ կնոջ մասին ունեցած նրա այդ հայացքով: Երբինին նա սիրում է, ճիշտ է բայց այդ սերը էգոիստական, ոչ մի զոհողություն չճանաչող սեր է, որ նույնիսկ նրա հաճոյամուրթյանը մագաչափ չի խանգարում: Եթե Երբինը հանուն իր սիրո է կրում սմեկ կարգի պրկանք ու դիմում է ամեն նոսաւ զոհաբերութիւններէ, մինչև իսկ ինքնասպանութեան, ապա Խոսրովի սերը որևէ զոհողություն ու զրկանք չի ճանաչում: Նույնիսկ նրա ամուսնութիւնը Երբինի հետ դեռ չի նշանակում, որ նա միայն սիրո մղումով է արել այդ բանը: Այստեղ էլ գերազանցապես դեր է խաղում իր ցանկութեանը հասնելու ձգտումը: Նա Երբինի հետ ամուսնանում է ոչ այնքան այն պատճառով, որ խորունկ սերը նրան մղում էր այդ բանին, և ոչ այն ժամանակ, երբ լիովին ազատ էր, այլ արեւ բանից հետո, երբ համոզվում է, թէ առանց ամուսնանալու չի կարող տիրանալ Երբինին: Այստեղ էլ հաղթողը, վերջին հաշիւով, Երբինի մարտութիւնն է: Նիզամին մեծ վարպետութեամբ կարողացել է ցուցադրել սրբաբայանի հոգեբանութիւնը: Խոսրովը Երբինի հակապատկերն է նաև իբրև կառավարող: Եթե Երբինը ժողովրդի նկատմամբ հոգատար է և ուշադիր, ապա Խոսրովը դիտում է ժողովրդին պարզապես իբրև իր բախականութեան ու հարստացման աղբյուր: Այս գիծը նույնպես Նիզամին շատ լավ է դրսևորել:

Ինչ վերաբերում է Յարհաղին, ապա նա, թեև հանդես է գալիս իբրև միջանկյալ հերոս, այնուամենայնիվ ներկայանում է որպես մի ամբողջական կերպար: Նա Խոսրովի հակապատկերն է: Եթե Խոսրովը ոչ մի զոհողութեան ու զրկանքի չի դիմում հանուն սիրո և, ընդհակառակը, սերը ստորադասում է իր վայելքներին, ապա Յարհաղը ամեն ինչի դիմում է սիրո ներշնչմամբ: Ամբողջ պոեմի մեջ Խոսրովը հանդես է գալիս որպես ոչ գործունէ, ոչ ձեռներեց մարդ՝ արևելյան բնակաւայրերին հատուկ հուլութեամբ, մինչդեռ Յարհաղի կերպարն ստեղծվում է հենց նրա գործով: Նրա սերը հերոսական սեր է, մարդուն դեպի առաքինութիւն ու սիրագործութիւն մղող սեր: Իր սիրո մեջ Յարհաղը միանգամայն անձնուրաց է, նա բախականանում է հենց նրանով, որ սիրում է և աշխատում հանուն այդ սիրո: Այս սերն է, որ Նիզամին դիտում է իբրև ճշմարիտ, ազնիվ սեր և հենց դրանով էլ նա մերկացնում է

Խոսրովի սիրո էութիւնը: Սակայն Յարհաղի մեջ Նիզամին տեսնում է նաև այլ գծեր: Յարհաղը Նիզամին կողմից ներկայացված է իբրև մի հերոս, որ վեհ է, վճռական, դժարութիւնները հաղթահարող ու զորեղ: Անշուշտ այստեղ պարզորոշ կերպով դրսևորվում է նրա վերաբերմունքը բաղաբի արհեստավորական դասի նկատմամբ, որին նա հակադրում է տոհմիկ արհեստիքատիային: Բայց որքան էլ նա անբարյացակամ լինէր տոհմիկ ազնվականութեան նկատմամբ, — իսկ ինչպես հետագայում կտեսնենք, այդ անժխտելի է, — և որքան էլ Յարհաղին, օժտեք գերմարդկային ուժով, այնուամենայնիվ իրականութիւնը մոռանալ չէր կարող: Եվ Յարհաղին զոհելով ու հաղթանակը Խոսրովին տալով՝ նա, կարծես, կամենում է ցույց տալ, որ, համենայն դեպս, յուր ժամանակին հաղթողը դեռևս ֆեոդալական արհեստիքատիան է: Բնորոշ է, սակայն, որ Նիզամին, Խոսրովի հաղթանակը համարում է իսադախութեան արդիւնք: ազնիվ ճանապարհով Խոսրովը հաղթել չի կարողանում: Ազնիվ կովի մեջ Յարհաղն անպարտելի է: Եվում է, թէ Նիզամին դրանով արտահայտում է բաղաբի ուժի գիտակցումը և հավատը՝ նրա ապագա հաղթանակի նկատմամբ:

Թե այդ նյութը մշակելիս որ շափով Նիզամին հարազատ է մնացել իր աղբյուրներին և որ շափով կաշկանդված է զգացել իրեն իրանցով՝ դժվար է ասել: Բայց և այնպես, կերպարների այս բնութագրին իսկ ցույց է տալիս, որ նա չի կաշկանդվել եղած ավանդութիւններով, այլ միանգամայն ինքնուրույն մտտեցում է ցուցաբերել յուրաքանչյուր հերոսի նկատմամբ: Ինչ վերաբերում է ստեղծագործութեան լեզվին, պատկերավորութեանն ու շափական արվեստին, ապա այս կողմից ևս նա անթերի է: Այս երկի լեզուն համեմատաբար շատ ավելի պարզ է, ազատ վերացական ու իբրին համեմատութիւններից, բայց և՛ զեղեցիկ ու հարուստ: Չափական արվեստի կողմից ևս այս ստեղծագործութիւնը որոշ առավելութիւն ունի «Գաղտնիքների գանձարանի» համեմատութեամբ: Այնտեղ շափական արվեստը հեղինակի ուշադրութեան առարկան է, որոշ դեպքերում այդ բանն այնքան ծայրահեղութեան է հասնում, որ տեխնիկական կողմը առաջնութիւն է ստանում բովանդակութեան նկատմամբ: Իր առաջին ստեղծագործութեան մեջ հեղինակը կարծես ձգտել է ցույց տալ յուր անգերազանցելի հրմտութիւնը շափական արվեստի մեջ՝ մոռանալով երթմն շափի

զգացումը: Մինչդեռ երկրորդ ստեղծագործության մեջ այդպես չէ-
լնայած տեխնիկական կողմի ամբողջ կատարելության, այստեղ
բովանդակությունը երբեք չի գիշում ձևին:

Այսպիսով, «Նոսրով ու Շիրինը» մի գեղեցիկ ստեղծագործու-
թյուն է, Արևելքի ժողովուրդների դրահանության լավագույն և ար-
թողներից մեկը: Կու՛ր՝ իր կառուցվածքով, խորը՝ հոգեբանական
վերլուծություններով, անհուն՝ իր հուշականությամբ, այդ վիպերգը
մի թանկագին ավանդ է գրականության զանազանում, բանա-
ստեղծական կատարյալ վարպետության մի հուշարձան:

Լեյլի և Մեջնուն.— Նիզամիի այս ստեղծագործության մեջ
նույնպես հիմնականը սիրո պրոբլեմն է. բայց այստեղ հեղինակը
դիտում է սերը մի այլ տեսանկյունով, ցույց տալիս նրա անհու-
շող ընթացքի կործանիչ հետևանքները:

Պոեմն սկսվում է դարձյալ ներածական գլուխներով, որոնցից
առանձնապես ուշագրավ է այն գլուխը, որի մեջ հիշում է իր հա-
րազատներին՝ հորն ու մորը, և այն գլուխը, որի մեջ գործնական
խրատներ է տալիս իր որդուն: Բուն նյութը շարադրվում է այս-
պես: Աստծուն ուղղված երկար տարիների աղոթքներից ու աղա-
չանքներից հետո՝ Բենի-Ամիր ցեղի գլխավորն ունենում է մի արտ-
գավակ, որին կոչում է Քեյս: Նրբ նա տասը տարեկան է դառնում,
հայրն ուղարկում է նրան դպրոց, ուր սովորում էին տղաներն ու
աղջիկները միասին: Այստեղ նա հանդիպում է Լեյլիին. պատա-
նիններն ամեն օր հանդիպելով իրար՝ մտերմանում են և, վերջա-
պես, սիրում միմյանց: Նրանք սկզբում աշխատում են թաքցնել
իրենց սերը, բայց հակառակ դրան, շուտով դա բոլորին հայտնի
է դառնում, ըստորում Քեյսի կրթող ու մուլեզին սերն առիթ է տա-
լիս նրան Մեջնուն (դիվահար) մականունով կոչելու:

Մտողներն, իմանալով այդ, նրանց հանում են դպրոցից: Աս-
կան Մեջնունը տանջվում է սիրուց ու կարոտից. նա ամբողջ օրը
թափառում է Լեյլիի տան շրջակայքում՝ նեղի լեռներում: Միան-
որդուն անասահմանորեն սիրող նրա հայրը փորձում է հանել նրան
այդ վիճակից. նա հարսնախոսության է գնում Լեյլիի հոր մոտ.
բայց վերջինս մերժում է, ասելով՝ թե բոլորը Մեջնունին խելագար
են համարում, ուստի և՛ իր աղջկան կնության չի տա մի խելագա-
րի: Այս մերժումը է՛լ ավելի խորն է խոցում Մեջնունին: Զրկված
հաջողության ամեն հույսից՝ նա կրկին դիմում է դեպի լեռները:

Նրա հոգեկան աննորմալ վիճակն արդեն լուրջ կերպով մտահոգում
է ծնողներին: Հայրը տանում է նրան Մեքքա՝ աստու օգնությամբ
նրան փրկելու: Սակայն այդ հույսը ևս չի արդարանում: Այստեղ,
առճարի դուռն առջև հայրը նրան հորդորում է երկար խրատներով
ու խնդրում, որ նա աղոթի աստծուն, ասելով՝ «ազատի ինձ սիրո
առնջանքից»: Բայց հենց որ Մեջնունը լսում է «սեր» բառը, կըր-
կին բորբոքվում է նրա մոլեզին զգացմունքը, և նա բացազանչում
է. «թող նա (սերը) մնա՛, եթե նույնիսկ ես մեռած լինեմ»:

Այժմ նա վերջնականապես հեռանում է ծնողներից և թափա-
ռում Լեյլիի ցեղի բնակավայրի շրջակայքում: Լեյլիի հայրը, իմա-
նալով այդ, զայրանում է և սպառնում, թե կսպանի նրան, եթե
տեսնի իր տան շրջակայքում: Մեջնունի հայրը փորձում է տուն
տանել որդուն: Բայց ոչ հորդորները, ոչ սպառնալիքներն արդյունք
չեն տալիս: Այդ միջոցին Լեյլիի ձեռքը խնդրում է հարուստ Իբն-
Մալամը, և աղջկա հայրը համաձայնում է, խնդրելով միայն մի
փոքր ժամանակ, որպեսզի աղջիկը հանգստանա անախորժ պատ-
մության պատճառած տանջանքներից:

Իր թափառումների ընթացքում Մեջնունը հանդիպում է մի
հզոր ցեղի առաջնորդ Նոֆալին, մտերմանում է նրա հետ և պատ-
մում իր դժբախտությունը: Նոֆալն անկեղծորեն վշտակցում է
նրան և խոստանում Լեյլիին նրա կինը դարձնել: Տեսնելով, որ
թաղաղ ճանապարհով անկարելի է համոզել Լեյլիի հորը, նա զեն-
քի է դիմում: Առաջին անհաջողությունից հետո՝ նա հավաքում է
բոլոր ամբողջ կորքը և վճռական հարձակումով պարտության մատ-
նում հակառակորդին: Բայց այս հաղթանակն էլ չի օգնում գոր-
ծին: Լեյլիի հայրը աներկբայորեն ասում է, թե լուր աղջկան
փառանի, բայց Մեջնունին չի տա:

Կորցնելով վերջին հույսը՝ Մեջնունը բոլորովին հեռանում է
մարդկանց ընկերակցությունից և, իր վշտին անձնատուր, թափա-
ռում է ամալի վայրերում, ընկերանում թռչուններին ու կենդանի-
ների, զրուցում նրանց հետ... Մի վերջին անգամ էլ նա փորձում
է տեսնել Լեյլիին, մուրացկանի շորեր հագած նա գալիս է Լեյլիի
տունը, բայց հենց նրան տեսնելը այնպես է ցնցում նրա էու-
թյունը, որ նա, անդառնալիորեն խելագարված, կրկին փախչում է
լեռները:

Վերջապես Իբն-Մալամն ամուսնանում է Լեյլիի հետ: Բայց

Լեյլին երբեք թույլ չի տալիս նրան՝ մերձենալ իրեն: Դժբախտ մուսիկոս բազմականանում է միայն նրան իր մոտ տեսնելով:

Մեջնունի հայրը տառապում է որդուց հեռու լինելով. նա գտնում է Մեջնունին և խնդրում վերադառնալ տուն: Բայց Մեջնունը, թեև խորապես զգացված հոր վշտից ու հիվանդագին վեճակից, մերժում է: Հայրը մեռնում է: Մեռնում է նաև մայրը: Մեջնունի տառապանքներն էլ՝ ավելի ծանրանում են:

Լեյլին, ամուսնուց զազտնի, իր մոտ է կանչում Մեջնունին. երկու սիրահարները հանդիպում են: Մեջնունն իր հորինած գաղեններով երգում է իր սերը, իսկ Լեյլին խիտ մացառների հետևածածկված լսում է նրան: Այդպես էլ ավարտվում է նրանց հանդիպումը: Մեջնունը հորինում է վշտալից գաղեններ ու պատմում էր սերը թուշուններին ու կենդանիներին: Շուտով նրա անունը հրաշակվում է իբրև սիրալին բանաստեղծությունների հեղինակ: Բազմազգից նրա մոտ է գալիս ոմն Սայամ և, մի առժամանակ մնալով նրա հետ, սովորում է նրա երգերը:

Հիվանդությունից մեռնում է Լեյլիի ամուսինը: Բայց շատ ու է արգեն: Մեջնունի սերը շափազանց վերացական, անմարմնակա է. իր սիրո տարերքին անձնատուր՝ նա նույնիսկ չի էլ կարողանում զգալ Լեյլիի ներկայության կարիքը. իր մուլուցքի մեջ նա հեռվում էլ արգեն միայն նրանով է ապրում: Վերջապես տառապանքից մեռնում է Լեյլին: Մեջնունը յուր ժամանակի մեծ մասնանց է կացնում սիրածի գերեզմանի մոտ: Իր հետ բարեկամացած գազանները թույլ չեն տալիս ոչ ոքի մոտենալ նրան: Այդ գերեզմանի մոտ էլ մեռնում է նա: Նրան թաղում են մի տարուց հետո միայն, երբ ցրվում են նրա դիակը պաշտպանող գազանները:

Ինչպես ասել ենք արդեն, այս փոպերգի նյութը բաղված է արաբական ավանդությունից: Ըստ այդ ավանդության, և նույնիսկ արաբական շատ պատմիչների մոտ, Քելյար համարվել է պատմական դեմք, որ ապրել է մեր թվականության 7-րդ դարում ու թողել, իբրև ժառանգություն, իր քնրուչ քնարական բանաստեղծությունները: Այդ ավանդությունն ու բանաստեղծությունները հետագայում հավաքվել են արաբ բանասերների կողմից և պահպանվել տարբեր վարիանտներով: Ավելի ուշ, դրանց ավելացվել են նորա նոր նյութեր և հրատարակվել առանձին դիվանով: Թե որքանո՞ճիշտ է այդ ավանդությունը՝ Մեջնունի իբրև պատմական դեմք

... անունը, առաջիկ գծվար է որոշել: Արաբական ուրիշ պատմիչներ ասում են, թե Մեջնունին վերագրվող բանաստեղծություններն ու նրա սիրո պատմությունը հորինված են Օմեյյադների հարստության անկումից հետո: Մեջնունից ինչպե՞ս է կոչվել, որ, չկամենալով իր անունը հարկել իբրև բանաստեղծ, վերագրել է Մեջնուն մտացածին անունը: Քեբես այս ավելի հավանական է:

Ինչ էլ որ լինի, Նիզամին լիովին օգտագործել է այդ աղբյուրները և բնդհանրապես հարազատ է մնացել նրան՝ դեպքերի նկարագրության մեջ: Սակայն իր կերպարների զարգացման, նրանց հոգեբանությունն ու ցնցող հոգեբանական դրույթունները կերտելու մեջ նա միանգամայն ինքնուրույն է եղել և ելել է իր նպատակագրումից: Այս ստեղծագործության մեջ հեղինակը նպատակ է ունենել ցույց տալ անհաջող և հենց դրա հետևանքով աննորմալ սերունդի սիրո կործանիչ հետևանքները: Եթե նախորդ ստեղծագործության մեջ նա գովերգում էր սերը, այն առողջ սերը, որ հերոսացնում ու պրազործում է մարդուն, ապա այստեղ նկարագրում է ողբերգական այն սերը, որ, մուլուցք դառնալով՝ կործանման է հասցնում սիրողներին: Իր այս սկզբունքը նա ստեղծագործության մեջ հիմնավորում է դեպքերի ընթացքով, դեպքեր, որոնք ուժգնորեն անդրադարձնում են սիրահարների հոգեկան կացության վրա և մղում դեպի անհուսություն, մեռություն, ապա և՛՝ դեպի խելագարություն ու կործանում: Յուր առմանտիզմով հանդերձ՝ Նիզամին մեծ վարպետությամբ կարողացել է հիմնավորել մարդկային հոգեբանության զարգացում, այդ զարգացման փաստակար ընթացքը և, այդպիսով իսկ, համոզիչ դարձնել իր կերպարները:

Էկոազրբրբական է այստեղ Նիզամիի վերաբերմունքը հայրական սիրո նկատմամբ: Բուն ստեղծագործության մեջ նա ներկայացնում է իրար միանգամայն հակադիր երկու կերպարներ՝ Մեջնունի հորը և Լեյլիի հորը. իսկ եթե նկատի առնենք նաև այն ներածական գլուխը, որ պարունակում է իր խրատները որդուն, ապա՝ իբրև կրթող տիպար կարող է ծառայել նաև հենց ինքը Նիզամին: Մեջնունի հայրը պոեմում հանդես է գալիս իբրև մի մարդ, որ հայրահոգի է իր որդուն և ստրկորեն կատարում է որդու բոլոր բնահանձնարքերը: Նա հաշվի չի առնում, թե այդ բնահանձնարքերը որքանով փաստակար են կամ օգտակար, բավական է որ այսինչ բանը ցանկալի է որդուն, և նա պատրաստ է կատարել:

րել այն: Նիզամին չի համակրում այդպիսի հորը. ընդհակառակն, նա ցույց է տալիս, որ այդ կարգի հայրական սերը վնասակար է որդուն, որ որդու ամեն կարգի բմահաճույքները ստրկորեն կատարելը հաճախ կարող է վնասակար ուղու վրա կանգնեցնել ու վերջապես կորստի մատնել նրան: Այդպես էլ պատահում է Մեջնունի հետ, և Մեջնունի դժբախտության համար Նիզամին հայտնի չափով հանցավոր է համարում նրա հորը, որ ժամանակին չի կարողանում կանխել որդու մոլուխունը, արգելք չի հանդիսանում այդ սիրտ բուռն զարգացմանը այն ժամանակ, երբ այդ դեռ հնարավոր էր: Հեղինակը հայտնապես չի համակրում նաև Լեյլիի հորը. վերջինս ներկայացված է իբրև բռնակալ հոր տիպար, որը հաշվի չի նստում որդու ցանկությունների ու զգացումների հետ և առանց կշռադատելու, թե որդու երջանկության համար ի՞նչն է լավ, իր կամքը բռնի կերպով փաթաթում է աղջկա վզին: Նրա գործողությունների ելակետը մի կողմից՝ հաստատված, ընդունված ավանդություններն ու սովորություններն են, մյուս կողմից՝ հասարակական կարծիքը: Ավանդությունը թելադրում է, թե աղջիկն իրավունք չունի ամուսնանալու իր ազատ ընտրությամբ, իրավունք չունի սիրելու մեկին, եթե այդ ցանկալի չէ նրա ծնողներից: Ուստի և՛ Լեյլիի հայրը վճռականորեն դեմ է աղջկա ձգտումներին ու զգացումներին, և ամեն միջոցի պատրաստ է դիմել՝ այդ սերը խափանելու համար: Մյուս կողմից, հասարակության մեջ այն կարծիքն է ստեղծվել, թե Մեջնունը խելագար է, դիվահար. և, ահա, նա պատասխանում է Մեջնունի հորը, թե՛ ի՞նչ կասեն մարդիկ, եթե իմ աղջիկն ամուսնուցնեմ մեկի հետ, որ խելագարի անուն է ստացել: Բայց հենց սրանով էլ Նիզամին քննադատում է հասարակական կարծիքն ու քարացած, անհատի ձգտումներն ու զգացումները կաշկանդող ավանդությունը: Նիզամին կողմնակից է ազատ սիրուն, նա բողբոջում կնոջ ստրկական վիճակի դեմ. մինչդեռ Լեյլիի հայրը հանդիսանում է այդ ավանդության ու հասարակական կարծիքի հյուստրուկը: Ահա, թե ինչու հեղինակը խստորեն քննադատում է նաև նրան: Բայց ի՞նչ է ուզում Նիզամին. ինչպիսի՞ հայրն է լավ: Այս հարցին պատասխանում է նա ներածական մասում, ուր խրատներ տալիս որդուն: Այդտեղ նա ինքը հանդես է գալիս իբրև մի հայր, որ անսահմանորեն սիրում է որդուն, ոչինչ չի խնայում նրա եր

անհոգության համար, բայց և, միաժամանակ, ուշադիր կերպով հետևում, հետևում է որդու յուրաքանչյուր քայլին և հարկ եղած անպրում դիմում խստագույն միջոցների՝ վնասակար ուղուց որդուն փրկելու համար: Այսպիսի հայր էր ինքը Նիզամին, և, նրա էջմարիտ համոզմունքով, այդպես պետք է լինեն բոլոր հայրերը:

Այսպիսով, Նիզամին անասելի վարպետությամբ կարողացել է իրագործել իր նպատակադրումը և կերտել է մի հոյակապ ստեղծագործություն, որ իր խորը հուզականությամբ, իր բարձր արվեստով և իր բարոյախոսական առողջ գաղափարներով դարձել է ժողովրդի ամենասիրելի երկերից մեկը:

Յոթ գեղեցկուհիներ.— Իր շորորդ վիպերգի նյութը Նիզամին գործչալ ընտրում է պարսկական ժամանակագրությունից: Բնորոշ է, սակայն, որ այս դեպքում էլ նա ընտրում է մի այնպիսի նյութ, որը որոշ գծերով կապվում է անդրկովկասյան ժողովուրդների ավանդությունների ու դիցաբանության հետ: Այսպես, իբրև իր վիպերգի հերոս նա վերցնում է Սասանյան շրջանի Բահրամ Գուրաբային, որին պարսկական ավանդությունը կապում է Վրաթրագես աստծու հետ՝ անվան շնորհիվ և դարձնում նրան՝ հայտնի դուրյազանավախի հերոսը: Այնպես որ, այս դեպքում էլ պարսկական ժամանակագրությունը նրան ծառայում է միայն որպես առաջ՝ նա այդ ընտրելով՝ հնարավորություն է ստեղծում իր ըստեղծագործության համար նյութ բաղել դարձյալ ժողովրդական բանահյուսությունից և հենց դրանով իսկ կապել իր ստեղծագործությունը Անդրկովկասյան միջավայրի հետ:

Այնպես որ, Նիզամին, ազատ լինելով թեմայի ընտրության մեջ, դարձյալ իր երեսը դարձնում է դեպի Անդրկովկասի ժողովուրդների ավանդությունները, թեև հերոսն անվանապես կապված է Իրանի հետ:

Ներածական գլուխներից հետո հեղինակը պատմում է, որ Բահրամը՝ Սասանյան թագավոր Սղեգի որդ (Հազկերտ) առաջինի որդին՝ դաստիարակության է ուղարկում Եմենի տիրակալ Նուսանի մոտ: Սղեգի որդը, որ «մեղապարտ» մականունն էր ստացել, իր դեմ էր հարուցել ռազմատենչ ֆեոդալական արիստոկրատիայի ատելությունն ու թշնամությունը՝ ռազմական գործի նկատմամբ անկցած իր անփութությամբ: Նա իր դեմ էր հարուցել նաև հոգևո-

րականութիւնը՝ որտեղ տակաւն քրմութեան աճող պահանջներին շրջագառաբերով: Այնպէս որ, երկրի ներքին ծանր կացութիւնից և արհեստակրատիայի զավեթից որդուն հետո պահելու համար նա ստիպւած է լինում նրան դաստիարակութեան ուղարկել օտար աշխարհ:

Եմնում Բահրամն ապրում է շորս տարի. սակայն այդտեղի տաք կլիման շուտով սկսում է վատ ազդել երիտասարդ արքայազնի առողջութեան վրա: Որոշվում է դղյակ կառուցել Բահրամի համար զովաշունչ լեռնաստանում: Դղյակը կառուցելու համար հրովիրում են հայտնի նարտարապետ-կառուցող Միմաարին, որ հրաշակվել էր Եգիպտոսում ու Սիրիայում կառուցած շէնքերով: Չեռնարկելով գործին՝ հմուտ կառուցողը հինգ տարվա ընթացքում կանգնեցնում է մի հոյակապ դղյակ, որ կախարդական հատկութեամբ օրը երեք անգամ փոխում էր գույնը՝ լինելով մերթ կապույտ, մերթ՝ սպիտակ, և մերթ՝ դեղին: Իր այդ աշխատանքի համար նա վարձատրվում է մեծամեծ պարգևներով և, դրանից ոգևորված, հայտնում է, թե կարող է կառուցել նաև այնպիսի դղյակ, որ յոթ գույն փոխի: Նումանը, կասկածելով, թե նա մի ուրիշի համար կարող է կառուցել այդպիսի դղյակ և դրանով իսկ նսեմացնել իր դղյակի հմայքը, հրամայում է աշտարակից ցած նետել հմուտ կառուցողին: Հրամանն անմիջապէս կատարվում է: Թեև դղյակն այնպիսի մեծ հռչակ է ստանում, որ նույնիսկ երգեր հորինելով դովերգում են նրա հմայքը, բայց Նումանի խիղճը տանջվում է իր կատարած հանցանքի գիտակցութեամբ: Իր որդի Մունգիրին հանձնելով Բահրամի դաստիարակութիւնը՝ նա քաշվում է անսպասող իր մեղքը մեծութեան մեջ քափելու: Բահրամը սովորում է մի ամբողջ շարք գիտութիւններ, առանձնապէս՝ աստղաբաշխութիւն և զինավարժութիւն, ինչպէս և՛ երեք լեզու. արաբերեն, պարսկերեն ու հունարեն: Երիտասարդ արքայազնի ամենաիրենքի զբաղմունքն է ցիւրերի (վայրի էշերի) որսը. ըստ որում, նա սովորութիւն ունի սպանել միայն մեծերին, իսկ փոքրերին, որոնց շորս տարին դեռ չի լրացել, միայն խաբանում է իր դրոշմով ու բաց թողնում: Մի անգամ, դարձյալ իր սովորութեան համաձայն մի ցիւրի հետապնդում է մինչև մայրամուտ և, վերջապէս, հասնում է մի բարանձապի: Այդտեղ, հենց մուտքի առջև նստած էր ցիւրի բուռակին հոշոտած վիշապը. Բահրամը հասկանում է, որ

այն իրեն բերել է վրեժ լուծելու և, սպանելով նրան, ուզում է վերադառնալ: Բայց ցիւրը մտնում է բարայրը և իր հետևից կանչում է Բահրամին: Մտնելով ներս՝ Բահրամը գտնում է անհամար անձեր, որոնք տեղափոխելով իր դղյակը, կարճ ժամանակի ընթացքում բաժանում է բարեկամներին: Մի անգամ, իր դղյակում գործիս, նա մտնում է մի սենյակ, որտեղ չէր եղել ոչ մի անգամ: Սենյակի պատի վրա նա գտնում է յոթ գեղեցկուհիների պատկերներ, իսկ նրանց մեջ՝ իրենը: Երիտասարդը հասկանում է, որ դաստիարակի նախագուշակութիւնն է և, արգելելով ուրիշների մտքը, ինքը սովորութիւն է դարձնում միայն հարբած ժամանակ զալ այդտեղ ու թախծել իր ապագայի մասին:

Բայց, վերջապէս, արքայազնի հայրը՝ Եղգեգիրը մեռնում է, և մեծամեծները՝ վախենալով, որ Բահրամն էլ հոր նման շարաքով կլինի՝ գահ են բարձրացնում նրա հեռավոր, ծեր աղագական: Իր իրավունքների այս օտնահարումից զայրացած Բահրամը Մունգիրից գորք է վերցնում ու դիմում դեպի Իրան: Հայրենի երկրի սահմանի մոտ նա ստանում է նոր արքայի նամակը. արքան հայտնում է, թե ինքը գիտի, որ Բահրամն օրինական թագաժառանգ է, բայց երկրի ավագները չսիրելով նրան՝ հոր պատճառով թագը հանձնել են իրեն. ինքը կատարել է միայն նրանց կամքը: Զայրացած Բահրամը պատասխան է գրում, պահանջելով իր օրինական գահը. այդ պահանջն արդարացնում է այն տրամաբանական հիմունքով, թե հոր հանցանքների համար ինքը պատասխանատու չէ. իր կողմից նա խոստանում է լինել արդար ու բարի թագավոր: Մեծամեծներն ընդունում են նրա պահանջի արդարացի լինելը, բայց հայտնում են, թե իրենք երգվել են նոր թագավորին համատարիմ լինել և առանց պատճառի շեն կարող դրժել այն: Երիտասարդ արքայազնը պատասխանում է, թե ուխտը դրժելու արժիք չկա. թող թագը դնեն երկու առյուծի միջև, ով նրանցից յոթ այն, նա էլ գահին կտիրանա: Մեր արքան՝ լսելով այդ պայմանը՝ վախից հրաժարվում է գահից, բայց ավագները՝ կամենալով փորձել Բահրամի քաջութիւնը՝ պահանջում են, որ նա կատարի իր պայմանը: Անվեճեր երիտասարդը արիարար մտտեկում է առյուծներին, սպանում երկուսին էլ և, վերցնելով թագը, տիրում էր գահին: Նա դիմում է ժողովրդին մի մեծ ճառով և խոստանում արդար լինել, միևնույն ժամանակ նա հպատակներից պահանջում

է նվիրվածութիւնն ու հավատարմութիւնն: Իրոք նա կառավարում է հրկիրն արդարութեամբ, շոտով երկիրը ծաղկած դրութեան է հասնում: ամեն ինչ բարեհաջող է: Խրախուսված դրանից՝ Բահրամն անձնատուր է լինում զվարճութիւններին՝ այլևս չնոգալով հրկիրի կառավարման մասին: Երկրի հարստացումից շարժած հպատակները ևս գոռոզանում են, կարծելով թե հավիտյան այդպես կլինի: Եվ ահա, հրկիրը պատժում է և՛ արքային՝ իր անհոգութեան համար, և՛ ժողովրդին՝ գոռոզանալու համար: Երկրի անբերրիութեան հետևանքով տիրում է շորսամյա սով: Բահրամի հրամանով բացում են արքունի բոլոր շտեմարանները, արքունական միջոցներով հարուստներից գնում են նրանց հացահատիկի պաշարները և բաժանում աղքատներին՝ ավելցուկը թաղուներին բաժին հանելով: Չորս տարվա ընթացքում սովից մեռնում է միայն մի մարդ:

Վերջապես անցնում է սովը, գործերը կրկին բարեհաջող ընթացք են ստանում, երկիրը հարստանում է, բնակչությունը աճում: Երկիրն այնքան է հզորանում, որ այլևս ավելորդ են համարում զենքի մասին մտածել: Բահրամը նուրնպես անձնատուր է լինում անհոգութեան ու հաճույքների. երկրի ուրախութիւններն ավելացնելու նպատակով նա ամեն կողմից հավաքում է լավագույն երաժիշտներին, և բաշխում քաղաքների միջև: Այժմ արդեն նա նորից իր սիրած զբաղմունքին՝ որսորդութեանն է տրվում: Հեղինակն այստեղ պատմում է մի զեղեցիկ միջադեպ՝ Բահրամի և նրա սիրելի յալ ստրկուհի Ֆիթնեի մասին: Դա հետևյալն է.

Որսորդութեան ժամանակ Բահրամի հետ էր նաև իր սիրելի Ֆիթնեն: Արքան դովում էր իր հմտությունը՝ նետաձգութեան մեջ: Իրրև դրա ապացույց՝ ստրկուհին պահանջում է նրանից մի նետով վիթի ոտքը զլխին ամրացնել: Բահրամը վարպետութեամբ կատարում է այդ, բայց Ֆիթնեն առանձնապես չի զարմանում, ասելով, թե դա վարժութեան արդյունք է: Արքան զայրանում է և իր զորավարին է հանձնում ստրկուհուն՝ մահապատժի հրամանով: Ստրկուհին աղերսում է զորավարին շարանել իրեն՝ հետևյալ պայմանով. մի առժամանակից հետո զորավարը թող հայտնի թագավորին, թե սպանել է Ֆիթնեին. եթե արքան դրանից ուրախանա, ապա զորավարը կկատարի իրեն տրված հրամանը, իսկ եթե տխրի՝ ոչ: Չորսավարը համաձայնում է և մի շաբաթից հետո հայտնում է ար-

քան, թե Ֆիթնեն սպանված է: Բահրամը դառնորեն սգում է իր ստրկուհու կորուստը: Այդ բանից խրախուսվելով՝ զորավարը Ֆիթնեին տանում է իր ամրոցը, որ գտնվում էր լեռան վրա: Ենպէս նրա բարձր պատշգամբը ձգվում էր վաթսուն աստիճանից բարձրացած սանդուղքը: Հենց այն օրը, որ Ֆիթնեն այդ ամրոցն էր գալիս, ծնվում է մի հորթ, և նա, հորթը գրկած, բարձրանում է մինչև պատշգամբը: Այդպես կրկնվում է ամեն օր, առանց բացառութեան, և Ֆիթնեն անընդհատ վարժութեան շնորհիվ, այդ նույն բանն առանց մեծ դժվարութեան կատարում է նաև այն ժամանակ, երբ հորթը արդեն ցուլ էր դարձել:

Մի անգամ, երբ արքան որսորդութեան ժամանակ գտնվում էր այդ ամրոցի շրջակայքում, Ֆիթնեի խնդրանքով զորավարը նրան իր մոտ է հրավիրում: Արքան գալիս է, բարձրանում պատշգամբը և զենարքուքի ժամանակ՝ զովելով ամրոցի հրաշալի դիրքը, հարցնում է զորավարից, թե ինչպե՞ս նա պետք է վաթսուն աստիճաններով պատշգամբ բարձրանա ծերութեան օրերին: Զորավարը պատասխանում է, թե դրա մասին առայժմ չի մտածում և միաժամանակ հայտնում է, որ զարմանալի կերպով իր ամրոցում ապրող մի աղջիկ, ցուլը գրկած, առանց դադար անելու բարձրանում է մինչև պատշգամբը: Արքայի աչքերի առջև Ֆիթնեն կատարում է այդ: Բահրամը, թեև զարմանում է, բայց և այնպես ասում է, թե դա երկարատև վարժութեան արդյունք է: Աղջիկն անմիջապես պատասխանում է, թե ցուլ բարձրացնելը վարժութիւնն է, իսկ առաջնութիւնը՝ առանց վարժութեան է ձեռք բերվում: Այս պատասխանից իսկ Բահրամը ճանաչում է իր սիրելի Ֆիթնեին, ամուսնանում է նրա հետ, իսկ զորավարին պարգևներ է շնորհում՝ ստրկուհուն շապանելու և իր մոտ խնամելու համար:

Մինչդեռ Բահրամն զբաղված էր զվարճութիւններով, կերուխումով ու որսորդութեամբ, իսկ երկրի մեծամեծներն ու զորքը՝ անհոգութեան մեջ՝ մոռացութեան էին մատնել ուղղակի գործը. թշնամիները, օգտվելով առիթից, նոր դավեր են լարում: Եվ, ահա, Չինաստանի Խարանը՝ իմանալով Բահրամի զբաղմունքներին ու երկրի ուղղակիան թուլութեան մասին՝ հարձակվում է Իրանի վրա: Բահրամը, որ դիտեր, թե իր զորքը երկարատև փափկակեցութեանից ու անգործութեանից կորցրել էր ուղղակիան, վտանգավոր է համարում պատերազմով դիմադրել և փախուստի է գի-

մում: Խաբանը՝ լսելով, որ թշնամին փախուսաւ է դիմել, տոնում է իր հաղթանակը խրախճանքով: Օգուտ բաղելով դրանից՝ Բահրամը մութ գիշերով երեք հարյուր ընտիր հեծյալներով հարձակվում է թշնամու վրա: Խաղաղի և անակնկալի հետևանքով լինական զորքն անասելի խառնաշփոթության ու տագնապի մեջ է ընկնում, և այդպիսով Բահրամը հաղթանակ է տանում:

Այժմ, երբ թշնամին դուրս էր վնդված երկրից, և երկիրը նորից խաղաղության ու լիութեան մեջ էր, Բահրամը, վերջապես, ձեռնամուխ է լինում երբեմնի գուշակության իրականացմանը: Իր գլխակի պատի վրա տեսած յոթ արքայադուստրերի պատկերները՝ հիշելով՝ նա իր պալատն է բերում Հնդկական, Թուրքեստանյան, Խորեզմյան, Ալավոնական, Մաղղբբյան, Բյուզանդական և Իրանական արքայադուստրերին, ապա՝ կանչելով Սիմնարի աշակերտներից մեկին՝ հանձնարարում է կառուցել յոթ գղջակ: Ճարտարապետը հանձն է առնում կառուցել յոթ գղջակները և խոստանում է, որ յոթն էլ տարբեր գույնով կլինեն, ըստ որում, յուրաքանչյուրի գույնը պետք է համապատասխաներ շաքաթվա մի օրվա հովանավոր մուրակի գույնին: Հմուտ ճարտարապետը երկու տարում ավարտում է գղջակների կառուցումը, որոնք ըստ գույնի և շաքաթվա օրերի ու նրանց համապատասխան մուրակների հաջորդականության, դասավորվում են այսպես. 1. Սև գղջակ—շաքաթ—Երեւակ, 2. Դեղին գղջակ—կիրակի—Արև, 3. Կանաչ գղջակ—երկուշաբթի—Լուսին, 4. Կարմիր գղջակ—երեքշաբթի—Հրատ, 5. Փիրուզագույն գղջակ—չորեքշաբթի—Փայլածու, 6. Սանդաղագույն գղջակ—հինգշաբթի—Լուսնթաղ, 7. Սպիտակ գղջակ—ուրբաթ—Արուսյակ:

Արքայադուստրերը տեղավորվում են իրենց գղջակներում, և Բահրամը այցելում է նրանցից յուրաքանչյուրին շաքաթվա համապատասխան օրը՝ ղգեստավորված գղջակի գույնին համաձայն: Նիզամին ցուցադրում է իր ստեղծագործության մեջ Բահրամի մի շաքաթվա այցելությունները: Յուրաքանչյուր գղջակում՝ երաժրատվյունից, հյուրասիրությունից ու գինարբուքից հետո գղջակի արքայադուստրը պատմում է մի պատմություն: Այսպիսով, ահա, սկսվում է յոթ հավելյալ պատմվածքների կամ, ավելի ճիշտ, նովելների շարանը, նովելներ, որոնցից յուրաքանչյուրն արվեստի մի հիանալի նմուշ է: Այդ նովելները հետևյալներն են:

Սև գղջակ.— Հնդկական արքայադուստրը պատմում է, թե: խաղաղության ժամանակ լսել էր, որ իրենց տունը այցելում է մի անհայտ կին՝ մշտապես սև գույնի ղգեստ հագած: Երբ նրան հարցրել են, թե ինչու միայն սև ղգեստ է հագնում, նա հայտնել է: Երեսուցի. ինքը մի թագավորի ստրկուհին է: Թագավորը շատ սիրուք, բնությւ ռ բարի մարդ էր. նա շատ ճանապարհորդների էր հարգնկարում, խնամում նրանց իր տանը և մտերմաբար զրուցում: Երանց հետ: Բայց մի անգամ նա հեռանում է իր տնից և, երկար ժամանակ անհայտության մեջ մնալուց հետո՝ վերադառնում է ամբողջապես սևով ղգեստավորված և այլևս ուրիշ գույնի հագուստ չի հագնում: Մի գիշեր ինքը՝ ստրկուհին, հանդգնում է հարցնել նրան. թե ինչու միայն սև ղգեստ է կրում, և թագավորը պատմում է նրան, որ իր մոտ հյուրընկալած ճանապարհորդներից մեկը՝ արքայ գլուխ սև էր հագել: Երբ ինքը հարցրեց, թե ինչու նա այդ մաշ գույնի ղգեստն է հագել, նա երկար ժամանակ հրաժարվեց պատասխանել այդ հարցին: Բայց, վերջապես, զիջելով իր թառամանքներին՝ նա հայտնեց, որ Չինաստանում կա «Ջարմացյալ» քաղաք՝ անունը կրող մի ղեղեցիկ ու հարուստ քաղաք, որի քաղաք բնակիչները միայն սև ղգեստներ են հագնում: Այդ քաղաքն էր՝ ճանապարհորդի, ղգեստության պատճառը դարձել: Ժագավորը համակվում է անզուսպ հետաքրքրությունը և որոշում է անձամբ գործել այդ ղգեստությունն ու դրա պատճառները: Գնալով այդ քաղաքը՝ նա մտերմանում է մի պատանու հետ, և, անսահման սերներ նվիրելով նրան՝ խնդրում է հայտնել իրեն, թե ինչու այդ քաղաքի բնակիչները միայն սև են հագնում: Զիջելով իր բարեբախտությունը, թագավորին առաջնորդում է դեպի քաղաքից դուրս գտնվող ավերակները: Թագավորն այստեղ պարանից կախված մի ղգեստուղ է տեսնում, և, շտնելով ուրիշ ելք, նստում է նրա մեջ: Թագավորը զամբուղն անմիջապես դեպի վեր է սլանում: Նրա մեջ նստած՝ թագավորը հասնում է վերջապես մի շատ բարձր աշտարակի զագաթը: Քիչ հետո այդ նույն աշտարակի վրա թառում է մի հեռախաղաղ թռչուն: Առավոտյան, երբ թռչունը զարթնելով, ուզում էր թռչել, թագավորը բռնում է նրա ոտքից, և թռչունը նրան տալիս է իր հետ: Այդպես օդում կախված տարվելով թագավորը

ցած է նետվում այն ժամանակ, երբ թռչունը ցած էր իջնում: Երբ, գնալով հասնելով թագավորն աչքերը բացում է, իրեն գտնում է մի պտղատու այգու մեջ: Գիշերը վրա հասնելուն պես այգին լրցվում է գեղեցիկ աղջիկներով: Նրանք, մոմերը ձեռքներին, լուսավորում էին մի զարմանահրաշ գեղեցկուհու ճանապարհը, որ գալիս էր նրանց հետևից: Թագավորը հմայված էր այդ անզուգական գեղեցկությամբ: Շուտով գեղեցկուհին նկատում է թագավորին և հանչում նրան իր մոտ: Սկսվում է խրախճանքը. մատուցվում են մրգեր ու զինի: Խրախճությունը տևում է երկար ժամանակ. թագավորը հանդգնում է գրկել ու համբուրել գեղեցկուհուն: Վերջինս էլ իր հերթին խոստովանում է իր սերը, բայց պայման է դնում, որ այդ օրը համբուրից ավելի ոչինչ չպահանջի թագավորը: Միևնույն ժամանակ նա առաջարկում է թագավորին այդ գիշերվա համար ընտրել ստրկուհիներից մեկին: Թագավորն անստում է գեղեցկուհուն: Իր ընտրած ստրկուհին առաջնորդում է նրան դեպի մի շրջակ, որտեղ նրանք ամբողջ գիշերը անձնատուր են լինում հաճույքների Առավոտյան զարթնելով, թագավորն իրեն մենակ է գտնում դռակում և, դուրս գալով պարտեզը՝ ցերեկն անցկացնում թափառելով ու մրգեր ուտելով: Վերջապես օրը երեկոյանում է, և գեղեցկուհին, իր ստրկուհիներով շրջապատված, կրկին հայտնվում է պարտեզում: Այդ օրն էլ գեղեցկուհին նույն պայմանն է դնում, և թագավորը, շնայած իր հոգում վառված սիրուն, համաձայնում է: Այդպես շարունակվում է 29 գիշեր, և արքան ծայրահեղ տանջանքների զնով միշտ էլ կարողանում է զսպել իրեն: Բայց երեսուներորդ գիշերը նա այլևս չի համբերում և իր պահանջներն է դնում: Գեղեցկուհին խնդրում է հետաձգել ևս մի գիշեր, սակայն թագավորը չի զիջում: Այդ ժամանակ գեղեցկուհին խնդրում է նրան փակել աչքերը, մինչև որ ինքը հանի զգեստները: Թագավորը՝ հնազանդելով նրան փակեց աչքերը և, մի քանի րոպեից հետո բացելով նրանք՝ իրեն գտավ... նույն զամբուրի մեջ, որով բարձրացել էր խորհրդավոր աշտարակի գագաթը: Հայտնվում է նաև իրեն առաջնորդող պատանին, որ արդեն ծանոթ լինելով այդ արկածներին և հասկանալով նրա հոգեկան ապրումները, ասում է. ամենում է լուել միայն և սգի հագուստով զգեստավորվել: Այդ օրվանից թագավորը սև զգեստ է հագնում: Ստրկուհին էլ, լսելով

նրանից այդ պատմությունը, յուրացրեց է նրա սովորությունը և արդ գույնի զգեստ չի հագնում:

Պատմվածքը վերջանում է սև գույնի փառաբանությունը, այն պատճի, ասում է հնդկական արքայադուստրը, որով փայլում են գեղեցիկ աչքերը և հմայք ստանում խոպուպները:

Ինդիս դրյակ. — Թուրքեստանի արքայադուստրը պատմում է ինքն իրաքի թագավորներից մեկը բախտացույցի (հորոսկոպի) միջոցով հմանում է, որ կանանցից իրեն դժբախտություն է սպասում: Երբ ամուսնանում է, այլ գնում է գեղեցկուհի-ստրկուհիներ և վայելում է նրանց սերն ու զգվանքը: Սակայն ստրկուհիները պատավ աղախնի խարդավանքների շնորհիվ, շուտով երես են առնում և դոռոգությունը հիասթափեցնում թագավորին: Թագավորն ստիպված վաճառում է նրանց և գնում նորեղև: Զգտելով գտնել մի այնպիսի գեղեցկուհի, որ լինեք համեստության ու խոնարհության մարմնացումը: Վերջապես մի անգամ էլ կր նրա ստրկավաճառը ստրկուհիների մի նոր խումբ էր բերել: Թագավորը գերվեց ստրկուհիներից մեկի գեղեցկությամբ: Երբ վաճառը զգալով այդ հայտնում է, թե գեղեցկուհին համարում է իր սիրտը, և խորհուրդ չի տալիս թագավորին այդ գնումը կատարել: Մեկայն թագավորը չի լսում նրան և գնում է գեղեցկուհուն: Երբ նա միանգամայն արդարացնում է իրեն իբրև աղախին, բայց ոչ մի կերպ չի զիջում թագավորին՝ նրա սիրուհին դառնալու: Թագավորը տանջվում է սիրուց և, սակայն, իր գործադրած միջոցներից և ոչ մեկն էլ արդյունք չի տալիս: Վերջապես մի անգամ նա պատմում է գեղեցկուհուն Սուլեյմանի և Բելքիսի պատմությունը և խնդրում է նրան ասել, թե ինչու չի զիջում իր թախանձանքին: Ստրկուհին իր անդրդվելի համառությունը բացատրում է հետևյալ պատճառաբանությամբ. իրենց ընտանիքի բոլոր կանայք առաջին անգամ բերությունից հետո մեռնում են. ինքն էլ, եթե ամուսնանա և որդի ունենա, պետք է մեռնի, ուստի և հրաժարվում է ամուսնությունից: Թագավորն իմանալով այդ, նոր միջոցներ է որոնում գեղեցկուհու մտավախությունը ցրելու և նրա համառությունը կոտրելու համար: Յուր պառավ աղախնի խորհրդով նա աշխատում է խանդ առաջացնել գեղեցկուհու մեջ: Իրոք այս միջոցը շուտով հաջողությամբ է պսակում թագավորի ջանքերը: Խանդից տառապանքով ստրկուհին վերջապես չի կարողանում զսպել իրեն և հայտ-

նում է իր սերը: Քաղաքները բացատրում է նրան իր գործազատ խորամանկ միջոցի նպատակը, և ստրկուհին մոռանում է իր տան-
ջանքները: Երջանիկ սիրո վայելքների մեջ թագավորը փառքով է
պահում ստրկուհուն՝ զարդարելով նրան ոսկեղեն զարդերով:

Պատմվածքը վերջանում է դեղին գույնի փառաբանութեամբ:
Կանաչ դղյակ.— Խորեզմի արքայադուստրը պատմում է հե-
տևյալը: Ռուսի երկրում (Փոքր Ասիայում) ապրում էր Բիշր անու-
նով մի արդար մարդ: Փողոցում նա մի անգամ հանդիպում է ան-
նման մի գեղեցկուհու և հմայվում նրանով: Սակայն նա չի հե-
տևում գեղեցկուհուն և որոշում է հաղթահարել իր կրքերն ու մո-
ռանալ այն սերը, որ բռնկել էր իր մեջ գեղեցկուհուն տեսնելուց:
Կամենալով առավել հեշտությամբ հասնել իր այդ նպատակին՝ նա
գնում է երուսաղեմ՝ աստու օգնությամբ ազատվելու սիրո կրա-
կից: Վերադառնալու ժամանակ, ճանապարհին նրան բնկերանում
է Մալխաս անունով մի ուղևոր: Մալխասն արտաքուստ շատ բարձ-
ր մարդու տպավորություն է թողնում, բայց ներքուստ ճիշտ հակա-
ռակն էր: Նա շար էր, հավակնոտ ու ամբարտաճան: Ընանապարհն
անցնում էր անապատով, ուղևորները նեղվում էին ծարավից, մինչ-
որ, վերջապես, հասնում են մի ծառի, որի տակ, գետնի մեջ թաղ-
ված էր սառը ջրով լի մի հեկայական կարաս: Զրույցի ժամանակ
Բիշրը այն կարծիքն է հայտնում, թե այդ ինչ-որ արդար, բարե-
պաշտ մարդու գործն է: Հավանաբար, ուխտման համաձայն բարե-
պաշտ մի մարդ փորել է այգտեղ գետինը, ջրով լցրած կարասը
դրել փոսի մեջ՝ ծարավից տոչորված ուղևորներին փրկելու համար:
Մալխասն հակառակում է դրան և համառորեն պնդում, թե որ-
սորդներն են սարքել այդ՝ իբրև թակարդ՝ գազաններ որսալու հա-
մար: Նախաձառնելուց և սառը ջրով հագնելուց հետո՝ Մալխասն
ուզում է լողանալ այդ ջրում և ապա՝ կտարել կարասը: Բիշրի բո-
լոր հորդորներն ու ջանքերը՝ բնկերոջը արտառոց ու վնասակար
արարքից հտ արհնելու համար՝ իզուր են անցնում: Մալխասն
մերկանում ու նետվում է կարասի մեջ: Սակայն նրա սպասածին
հակառակ, պարզվում է, որ դա մի խորունկ ջրհոր է, և նա խորա-
տուգվելով դեպի հատակը՝ ջրահեղձ է լինում: Բիշրը հանում է
նրա դիակը, թաղում և, հավաքելով նրա իրերը, շարունակում է
ճանապարհը: Մալխասի իրերի մեջ նա գտնում է մի քսակ, որի
մեջ 1000. օսկե գինար. փող կար: Հասնելով յուր քաղաքը՝ Բիշրը

մեծ գովարտություններով վերջապես կարողանում է գտնել Մալխ-
ասի տունը՝ իրերը նրա ժառանգներին հանձնելու համար: Այդ-
տեղ նրան դիմավորում է ջրահեղձի այրին, որ՝ իմանալով անու-
նու մահվան մասին, հայտնում է, թե նա շար ամուսին է եղել,
ինքն այժմ երջանիկ է զգում իրեն՝ նրանից ազատվելու համար:
Միաժամանակ նա հայտնում է իր ցանկությունը՝ Բիշրի հետ ա-
մուսնանալու մասին և բարձրացնում է երեսի բողբ: Բիշրը հանա-
ջում է իրեն հմայող գեղեցկուհուն, որի սիրուց ազատվելու համար
երուսաղեմ էր գնացել, ամուսնանում է նրա հետ և այնուհետև, ի
նրան բախտավորության, հագնում է միայն կանաչ զգեստներ:

Պատմվածքը վերջանում է կանաչ գույնի փառաբանությամբ,
այն գույնի, — ավելացնում է հեղինակը, — որով զգեստավորված
են դրախտի բնակիչները:

Կարմիր դղյակ.— Ռուսական արքայադուստրը պատմում է
հետևյալը: Ռուսաց երկրում մի չքնաղ արքայադուստր է լինում:
Եր անսահման գեղեցկություն հետ նա ուներ խորաթափանց մետք
ու բազմակողմանի բնդունակություններ: Նա լիովին յուրացնում է
գիտության բոլոր ճյուղերը, այդ թվում՝ նաև հմայության արվես-
տը: Նրա գեղեցկության համբավը շուտով տարածվում է աշխարհի
բոլոր մասերում, և ամենահեռավոր երկրներից անգամ անվանի
ապստամբներ գալիս են նրա ձեռքը խնդրելու: Սակայն արքայա-
դուստրը չի կամենում նույնիսկ խոսել նրանց հետ: Հոր թույլտվու-
թյամբ նա կառուցել է տալիս մի կախարդական ամրոց լեռնաշ-
խարհում և փակվում այնտեղ: Ամրոցն ուներ միայն գաղտնի
մուտք. շորս կողմից նա շրջապատված էր բարձր պարիսպներով,
նրան պահապան էին բազմաթիվ խորհրդավոր արձանները, որոնք
սքերով թոցնում էին ամրոցի ներսը թափանցել փորձող իրգախ-
ների գլուխը: Արքայադուստրը նկարել է տալիս իր պատկերը և
նրա տակ գրում այն պայմանները, որոնք կատարողը կարող է ա-
մուսնանալ նրա հետ: Այդ պայմաններն էին. իր հետ ամուսնա-
նալ կամեցողը պետք է լուծեր բոլոր գաղտնի թախամանների զո-
րությունը, գտներ գաղտնի մուտքը, թափանցեր ամրոցի ներսը,
լուծեր այն բոլոր անեղծվածները, որ կառուցարկեր ինչը՝ արքա-
յադուստրը: Այդ բոլորից հետո միայն նա կհամաձայնեց ա-
մուսնանալ խիզախ ապստի հետ: Եր պատկերը և այդ պայման-
ները սրարունակող հայտարարությունը կախված էին քաղաքից

գարբասների վրա: Հարյուրավոր ու հազարավոր հերոսներ, գեղ-
ժած չբեաղ գեղեցկուհու պատկերով, խիզախեցին իրենց բախտը
փորձել, սակայն բոլորն էլ ամբողջ խորհրդավոր պահապաններ
սրերին զոհ դարձան: Զոհվածների գլուխները կախվում էին ամբո-
ցի պարիսպներից, որոնք կարճ ժամանակից հետո ծածկվեցին
մարդկային զանգերով:

Հերթը հասնում է մի պատանի շահագրեի: Որոշելով անապո-
մանորեն հասնել իր նպատակին՝ շահագրեի մի նկարչի մոտ ա-
վորում է բոլոր կախարդական գիտությունները: Այդ բոլորը յու-
րացնելուց հետո միայն՝ նա, բոլոր զոհվածների վրեժը լուծելու և
արքայադստեր հետ ամուսնանալու վճռական որոշումով, հագնե-
լով կարմիր զգեստներ՝ դիմում է դեպի անտիկ ամրոցը: Իր ա-
վորած գիտությունների շնորհիվ նա հաղթահարում է բոլոր դժվար-
ությունները, շեղբացնում խորհրդավոր պահապանների զորու-
թյունը, մտնում ամրոցի ներսը և ճշտորեն լուծում արքայադստե-
ր առաջարկած անղեղվածները: Արքայադուստրը գտնում է վերջա-
պես իր ցանկացած փեսացուին և հմայված նրա քաջությամբ, խե-
լոքությամբ ու գեղեցկությամբ, տալիս է իր համաձայնությունը՝
նրա հետ ամուսնանալու մասին: Անմիջապես կատարվում է հար-
սանիքը. շահագրեն, ի նշան իր երջանկության ու հաղթանակի,
այնուհետև հագնում է միայն կարմիր զգեստներ:

Պատմվածքը վերջանում է կարմիր գույնի փառաբանությամբ,
որ գեղեցկության ու երջանկության սազական գույնն է. այդ փա-
ռաբանությունը հավելվում է բոսորագույն արշալույսի հակիրճ
նկարագրությամբ:

Փիրուզագույն դղյակ. — Մաղրիբյան արքայադուստրը պա-
մում է, թե Նգիպտոսում Մախան անունով մի վաճառական է լի-
նում: Մի օր, իրիկնամուտին, երբ նա, իր ընկերներով շրջապա-
ված գրոսնում էր պարտեզում, նրա մոտ է գալիս յուր առևտրա-
կան ընկերը և հայտնում, թե մեծագին ապրանքներով ու գունձե-
րով բեռնավորված՝ նրա քարավանը ժամանել է: Ընկերոջ ուղե-
կցությամբ Մախանը դիմում է դեպի քաղաքի դարբասները, բայց
երբ հասնում են այնտեղ, պարզվում է, որ դարբասներն արդեն
փակվել են, որովհետև արևը մայր էր մտել. իսկ քաղաքի օրենք-
ների համաձայն՝ արևի մայրամուտից հետո դարբասները բացելու
իրավունք չկար: Մախանը որոշում է սպասել մինչև առավոտ:

բայց ընկերը չի համաձայնում և խորհուրդ է տալիս ծալտյալ կեր-
պով գուրս գալ քաղաքից, քեռները գիշերն իսկ տեղափոխել քա-
ղաք և այդպիսով իսկ ազատվել մաքս վճարելուց: Մախանը հա-
մաձայնում է և հետևում է ուղեկցին: Գուրս գալով քաղաքից՝ ըն-
կերը նրան առաջնորդում է դեպի ինչ-որ անապատ և, կանչելով
նրան իր հետևից՝ հանկարծ թաքնվում: Մեն-մենակ մնալով անա-
պատում՝ նա ճանապարհ է որոնում դեպի քաղաք, բայց նրա
առջև են ելնում սարսափելի գազաններ, մարդակերներ ու հրեշ-
ներ: Գերմարդկային ճիգերով հաղթահարելով բոլոր դժվարություն-
ները և ազատվելով գիշատիչների ձեռքից՝ նա վերջապես հասնում
է մի այգի: Փարթամ բուսականությամբ ճոխացած հրաշալի այգում
նա գտնում է ամեն տեսակ մրգեր և սառնորակ ջուր: Բայց հենց
որ նա, իր երկար տանջանքներից հետո, սկսում է ճաշակել մրգե-
քը, վրա է հասնում մահակով զինված պահապան: Մախանին
հարողովում է պատմել պահապանին իր դժբախտ ճանապարհոր-
դության ու արկածների մասին. ծեր այգեպանը ցաղկացում է
նրան և թույլ է տալիս մնալ այգում, այն պայմանով՝ միայն, որ նա
մեղքը գիշերն անց կացնի ծառի վրա և ինչ էլ որ տեսնի, ծառից
չընկի: Մախանը բարձրանում է գիշերելու համար իրեն ցույց
տված ծառի վրա և ուզում է քնել: Բայց խավարն ընկնելուն պես
առտեսը լցվում է շքնադաղեղ աղջիկներով: Նրանք խրախճանք
են սարքում հենց այն ծառի տակ, որի վրա պետք է գիշերել ինքը:
Երբ աղջիկներին գլխավորում է հրեշտակային գեղեցկությամբ
և պատվավոր կին: Մախանը ծառի վրայից հմայված նայում է
խրախճացող գեղեցկուհիներին: Ծուռով պատվավոր գեղեցկուհին
նկատում է նրան և կանչում է իր մոտ: Հիշելով ծեր այգեպանի
տառ պատվերը՝ Մախանը սկզբից հրաժարվում է ծառից իջնել,
բայց վերջապես չի կարողանում դիմադրել չքնաղ գեղեցկուհու
մաշկին և, գիշերով նրա հրավերին՝ իջնում է, նստում գեղեցկու-
հու մոտ ու խրախճանում նրա հետ: Ծուռով բորբոքվում են նրա
տեղքը, և նա՝ չկարողանալով այլևս զսպել իրեն, գրկում ու համ-
բուխում է գեղեցկուհու շուրթերը: Այդ համբույրից հմայիչ գեղեց-
կուհին դառնում է մի ճիպազ՝ վարագի ժանիքներով: Ամբողջ գի-
շուր նա իր ճիրաններում սեղմելով Մախանին՝ հեշտանքով համ-
բուխում է նրան, իսկ նա կիսագիտակից վիճակում այլևս չկարո-
ղանալով դիմադրել՝ մնում է հրեշուհու գարշեի գրկում: Վերջա-

պես բացվում է լույսը, և հմայքը շքանում է: Այժմ Մախանը գտնվում է մի անեզր անապատում, որ ծածկված էր մեռելոտիով: Խորհրդի՝ օգնութեամբ միայն նա կարողանում է ազատվել այդտեղից և հասնել տուն: Այդ օրից ի վեր նա հագնում է միայն կապույտ գույնի հագուստներ՝ ի նշան սգո:

Պատմվածքը վերջանում է փառաբանութեամբ կապույտ գույնի, որով ներկված է երկնի կամարը:

Սանդալագույն դղյակ.— Երկու երիտասարդներ,— պատմում է բյուզանդական արքայադուստրը,— ճանապարհորդում էին միասին: Նրանցից մեկի անունն էր Խեյր, մյուսինը՝ Շարր:՝ Նրանց ճանապարհն անցնում էր մի ամալի տեղով, ուր ոչ բույս կար, ոչ մարդկային շունչ: Ետտով ծարավն սկսում է նեղիչ նրանց: Շարրն իր հետ ջուր էր վերցրել: Խեյրը խնդրում է նրանից տալ իրեն թեկուզ մի կույտ ջուր, խոստանալով դրա փոխարեն Շարրին տալ իր ունեցած երկու թանկագին հակինթները: Շարրը մերժում է ջուր տալ նրան, մտածելով, թե քաղաքում նա ետ կխլի հակինթները: Նա խոստանում է ջուր տալ միայն այն պայմանով, որ Խեյրը թույլ տա հանել իր երկու աչքերը: Որքան էլ դաժան էր պայմանը, այնուամենայնիվ Խեյրն այնքան խիստ պապակ էր զգում, որ համաձայնում է դրան: Շարրը, օգտվելով այդ համաձայնությունից՝ հանում է ընկերոջ աչքերը, կողոպտում նրան և, առանց խոստացած ջրով զոնե նրա ծարավը հագեցնելու, թողնում նրան անապատում՝ ավազների մեջ ընկած ու հեռանում: Խեյրը մենակ է մնում՝ թավալվելով իր աչքերից հոսող արյան մեջ և տառապելով ցավի ու ծարավի կրկնակի տանջանքով: Վերջապես նրան գտնում է մի հարուստ քուրդ խաշնարածի աղջիկը: Կույրին տանում են քուրդի տունը: Խաշնարածը գիտեր մի ծառ, որի տերևները բուժիչ դեղ էին և՛ կուրության, և՛ ընկնամկրությունից: Պե՛տք էր, որ Խեյրը տերևներով Խեյրը բուժվում է, ապա՝ ամուսնանալով խաշնարածի աղջկա հետ՝ ժառանգում նրա ամբողջ հոտը: Երկար ժամանակ շանցած՝ լուր է տարածվում, թե շահի աղջիկը տառապում է ընկնամկրությամբ, և ով որ բուժի, կդառնա նրա փեսան: Քրդի խորհրդով Խեյրը նույն ծառի տերևների միջոցով բուժում է շահի աղջկան, ամուսնանում նրա հետ և թագավոր

¹ Հավիտենական կենդանության առաքելական հերոսը:

² Խեյր նշանակում է քաղիք, Շարր (=շատ)՝ շաքիք:

դառնում: Այդ միջոցին նրա մոտ են բերում Շարրին, որ դարձյալ ինչ-որ հանցանք էր կատարել: Խեյրը հիշեցնում է նրան՝ իր դե՛մ գործած շարագործությունը, խստորեն հանդիմանում, բայց և այնպես ազատում է առանց պատժելու Խեյրի զայրացած թագավորները: Ըի հանդուրժում այդ մեղմ վերաբերմունքը հրեշավոր շագործի նկատմամբ, հետապնդում է նրան, հասնում հետևից ու պանում:

Պատմվածքն ավարտվում է այն բացատրությամբ, թե այն ծառի բուժիչ տերևները սանդալագույն էին:

Սպիտակ դղյակ.— Իրանի արքայադուստրը պատմում է, թե մի մեծահարուստ երիտասարդ քաղաքից դուրս ուներ մի հրաշագի պարտեզ: Մի անգամ, երբ նա այդ պարտեզն էր գնում, դեռ ներս չմտած ներսից լսում է ինչ-որ երաժշտության ու երգի ձայն: Մոտենալով պարտեզի դարբասին՝ նա տեսնում է, որ փակված է դարբասը: Երկար ժամանակ նա բախում է փակ դռները, բայց ոչ ոք բացելու չի գալիս: Երիտասարդն ստիպված է լինում քանդել պատը և ներս մտնել: Այնտեղ նա տեսնում է մի խումբ աղջիկներ, որոնք ազատորեն ուրախանում են ու զրոսնում: Տեսնելով երիտասարդին՝ աղջիկները կարծում են, թե նա գող է, և քվ ծեծում են նրան: Սակայն երիտասարդը, վերջապես, կարողանում է հավատացնել նրանց, թե ինքն այդու տերն է: Աղջիկները հաշտվում են նրա հետ և պատմում, թե իրենք՝ քաղաքի բոլոր գեղեցկուհիները՝ հավաքվել են այդտեղ ուրախանալու ազատ, առանց հետաքրքրվող աչքերից քաշվելու: Նրանք խորհուրդ են տալիս երիտասարդին շխանդարել իրենց և առաջարկում են նրան ընտրել իրենցից մեկին ու համոզանալ նրա հետ: Երիտասարդը մտնում է տաղավարը և անցքից ուշադրությամբ դիտում ավազանում լողացող աղջիկներին ու համեմատում նրանց իրար հետ: Երջապես նրա ընտրությունը կանգ է առնում մեկի վրա, որին և անմիջապես բերում են իր մոտ: Երկու երիտասարդները կամեցած են անձնատուր լինել վայելքներին, բայց և, միաժամանակ, զգում են, որ բազմաթիվ խանգարիչ հանգամանքներ կան: Ի վերջո, երիտասարդը այն մտքին է հանգում, որ բախաբ ինքն է անազարում իրենց՝ թեթևամտորեն վայելքներին տրվելու, որոշում է ամուսնանալ աղջկա հետ բոլոր սովորությունների համաձայն և

այն ժամանակ օրինական կերպով հաճությանը նրա հետ կամեցածին շափ:

Պատմվածքը վերջանում է սպիտակ գույնի՝ մաքրության ու խաղաղության խորհրդանշանի՝ փառաբանություններ:

Վերջանում են նովելները, ավարտվում է Բահրամի մի-շարքաթվա կյանքի ցուցադրումը: Թողնելով Բահրամին իր սիրտսիրների դղչակում՝ հեղինակը պատմում է, թե կրկին Իրանի վրածանրանում է կործանման սպառնալիքը: Գարնանը շինական խաբանը կրկին հարձակվում է Իրանի վրա: Բահրամը ցանկանում է դիմադրել կովով, բայց այլևս ռազմունակ զորք չունի: Զուրի նախափականաշափ դրամ՝ վերստին զորք հավաքելու համար: Եվ, ահա, նրան «օգնության» է դալիս վեզիր Ռասու-Ռուշանը. նա խորհուրդ է տալիս թագավորին՝ բռնի կերպով հպատակներից կորզել դրամ և այդպիսով փրկել երկիրը կործանումից: Բահրամը հանձնարարում է վեզիրին՝ անձամբ կատարել այդ և տալիս է նրան ամեն լիազորություն: Վեզիրը դառնում է երկրի փաստական տեղապետը: Կարճ ժամանակում նա անսանձ կեղեքումներով ու բռնություններով ավերում է երկիրը, բանտերը լցնում անհամար անմեղ բանտարկյալներով: Մինչդեռ Բահրամը, վայելքների, խրախճանքների ու որսորդությունների մեջ անցկացնելով օրերը, անտեղյակ է վեզիրի անիրավություններին, և հպատակներից ոչ ոք էլ չի համարձակվում այդ մասին հայտնել նրան: Նա մտահոգվում է երբեմն այն բանի համար, որ թշնամին չի պարտվում և երկիրը դեռևս մնում է փտանդի մեջ: Ի վերջո, մի անգամ որսորդության ժամանակ նա, շուր որոնելով՝ ընկնում է մի հովվի մոտ: Հովվի խրճիթի առջև սոսնուց կախված էր մի անշնչացած շուն: Բահրամը հարցնում է հովվից, թե ինչո՞ւ այդպես պատժել է շանը: Հովվի վր պատմում է, թե շունը յուր հոտի հավատարիմ պահապանն է եղել. շատ անգամ ինքը շանն է հանձնել ամբողջ հոտը և օրն է տեղ գնացել, իսկ շունը լիակատար ապահովության մեջ պահել է հոտը: Սակայն մի անգամ հովվի վր նկատել է, որ հոտը նվազում է: Պարբերաբար ստուգելով՝ նա համոզվում է, որ իսկապես ոչխարների թիվը պակասում է, բայց ոչ մի կերպ չի կարողանում պատճառը գտնել: Մի օր, երբ առվի ափին, հոտի մոտ, ինքը՝ թնջուց հետո, պատկած մտածում էր իր գծաբխատության մասին, առսավ, որ մի էգ գառ մտածեցավ ու շան լեզվով կանչեց իր գամփ-

ոթն: Գամփուր մտածեցավ գառին, գուրգուրեց նրան, ապա կատարելով իր ցանկությունը՝ փովեց գետնին ու քնեց: Գառը, միանգամայն ապահովված, քաշելով տարավ հոտի առաջնորդ խոչին: Այդ պատճառով էլ, ահա, նա կախել է շանը. Ո՞վ դավաճանին շան մահով չի պատժի, իմացիր, նրան աշխարհում ոչ ոք չի փառաբանի», — վերջացնում է հովվին իր պատմությունը: Բահրամը հասկանում է հովվի պատմության փոխաբերական միտքը և սուզվում է խորը մտածմունքների մեջ. «Հովվի վր ես եմ, հպատակները՝ իմ հոտը, իսկ վստահություն վայելող պահապանը՝ իմ առաջին վեզիրը... Երբ թագավորության հիմքերը կործանվում են, փաստված անձից պետք է հաշիվ պահանջել», — որոշում է նա, և, քաղաք վերադառնալուն պես, պահանջում է բանտարկյալների ցուցակը: Ցուցակում նա տեսնում է, որ բանտարկյալներից շատերի անվան դիմաց դրված է. «Թագավորը հրամայում է պատժել... ներում է շնորհում վեզիրը»: Բահրամը հասկանում է ամեն ինչ. նա հրամայում է վեզիրին բանտարկել, իսկ անմեղ բանտարկյալներին ազատել: Այստեղ բանաստեղծը դարձյալ ներմուծում է յոթ հավելյալ պատմվածքներ. բանտարկյալներից յոթ հոգի պատմում են թագավորին, թե ինչու են իրենք կալանավորվել: Դրանք ցրնցող սուրբություններ են թողնող պատմություններ են, որոնք մերկացնում են վեզիրի անյուր բռնություններն ու մեքենայությունները: Խաբանի կողմից Բահրամի մոտ ուղարկված սուրհանդակների միջոցով երևան է հանվում վեզիրի մի նողկալի հանցանքը ևս. նա զարտնի բանակցություններով խոստացել է խաբանին՝ երկիրը նրան հանձնել: Բահրամը մահապատժի է ենթարկում վեզիրին: Առկայն դրանով ամեն ինչ չի վերջանում: Խորապես ցնցված այդ գառն իրողություններից, նա համոզվում է, որ դրանց համար առաջին հերթին ինքն է պատասխանատու, ինքը, որ, անձնատուր կղած իր հաճույքներին, աչքաթուղ է արել իր պարտավորությունները հպատակների հանդեպ և երկրի կառավարումը հանձնել վեզիրին: Նա հրաժարվում է իր նախկին կենցաղից, հրկիզում է յոթ զրյակները և հարեմը ցրում: Նա չի կարողանում հրաժարվել միայն որսորդությունից և, ի վերջո, որսորդության միջոցին էլ մահ է գանձում: Մի անգամ երկու ծառայի ընկերակցությամբ նա հետապնդում է մի ցիռի: Ցիռը տանում է նրան դեպի մի քարանձավ: Մտնելով քարանձավի ներսը՝ նա այլևս չի վերադառնում: Զորքը

հասնում է այդտեղ, որ սպասում էին շփոթված ծառաները. երկար սպասելուց հետո՝ նրանք տեսնում են, թե ինչպես քարանձավից փոշի է ելնում ու լսվում մի ձայն, որ ասում է. «գնացե՛ք տուն, թագավորը գործ ունի»։ Մտնում են քարանձավը, որ շատ խոր չէր և լուսնը ուրիշ ելք, բայց Բահրամին չեն գտնում, Գալիս է Բահրամի մայրը. նրա հրամանով փորում են քարանձավի հիմքը, բայց գարձյալ չեն գտնում թագավորին։ Այդպես էլ խորհրդավոր կերպով անհայտանում է Բահրամը։

Եթե Նիզամիի առաջին ստեղծագործությունը կրում էր դիդակտիկ բնույթ, իսկ երկրորդն ու երրորդը՝ սիրային-ոռոմանտիկական, ապա՝ այս ստեղծագործությունը կրում է գեղարվեստական արկածային, մասամբ նաև՝ հեքիաթային բնույթ։ Հատկապես պետք է նշել այն թեթև, հանգստացուցիչ տրամադրությունը, որով համակված է այս վիպերգը։ «Խոսքով ու Շիրինում» հաղթանակող սիրու բարեբաաստիկ ընթացքը զուգորդված է ցնցող, տրագիկ մոմենտներով. մի կողմից Տարհադի ողբերգական ինքնազոհումը, մյուս կողմից՝ Խոսքովի որդու դավադրություններն ու վիպերգի մասը վերջավորությունը խոր տրագիկ մի դրոշմ են թողնում. վիպերգի վրա՝ «Ելլի ու Մեջնունի» մեջ երկու սիրահարների դժբախտ սիրու անհաջող ընթացքը ավելի և ավելի խորացնում է նրանց տրագիգիան՝ հասցնելով եղբրական վախճանի։ Մինչդեռ այստեղ, «Յոթ գեղեցկուհիների» մեջ, թե՛ Բահրամի ամբողջ արկածները, և թե՛ սիրո պորբլեմի լուծումը ոչ տրագիկ, այլ առավելապես օպտիմիզմի բնույթ ունեն։ Այս բանի համար նա օգտագործել է և՛ արկածային տարրը, և՛ հեքիաթայինը, որ մի տեսակ վերացումն է իրական կյանքից, մոռացումն՝ բոլոր անսխորթությունների, ցավերի ու տառապանքների և սլացումն դեպի երջանիկը։ «Յոթ գեղեցկուհիների» պատմած հովելներով նա ընթերցողին հեռացնում է իրական կյանքից ու տանում դեպի հեքիաթայինը, որ նկարագրված է ախպես վառ գույներով։ Եվ սակայն, շնայած այդ բոլորին, Նիզամին այստեղ էլ հետևողական է իր սկզբունքների մեջ, այստեղ էլ նա հանդես է գալիս իբրև խիստ քննադատ ու ոչ մի դիջում չի կատարում։ Չնայած հեքիաթների ու արկածների առկայությանը, ահուճամենայնիվ այստեղ նա իր հիմնական նպատակն է ունեցել և այդ՝ երկրի կառավարման հարցն է։ Իր բոլոր արկածներով հանդերձ՝ Բահրամ Գուրը հանդես է գալիս առաջին հերթին իբրև քա-

ղավորի կերպար, և Նիզամին օգտագործում է այդ կերպարն իր հայացքները գրսերկրելու համար։ Հեղինակը երկրի մեծամեծների բերանով դատապարտում է Բահրամի հորը, քննադատում նրան և արգարացնում նրա դեմ եղած դժգոհությունները։ Բահրամը փոխարինում է յուր «անիծյալ» հորը և խոստանում է լինել արդար, բարի ու հոգատար։ Եվ, ահա, Նիզամին ցուցադրում է նրան գահի վրա։ Ըստ ամենայնի Բահրամը ներկայացված է վիպերգում իբրև զբաղվում է պետության գործերով, երկիրը բարգավաճում է, հպատակներն ապրում են երջանկության ու լիության մեջ։ Բահրամը չափազանց բարի է ու հոգատար իր հպատակների նկատմամբ։ Չորս տարի տևող սովի ժամանակ նա առանց խնայելու իր զանձները տրամադրում է ժողովրդին սովից փրկելու նպատակին և դրա շնորհիվ այդ չորս տարվա ընթացքում սովից մեղմում է միայն մի մարդ, որի համար թագավորը գանձորեն սգում է, համարելով այդ իր մեղքը։ Սակայն, իր բարությունը, արդարությունը ու հոգատարությունը հանդերձ՝ Բահրամը ունի նաև վնասակար հակումներ. նա շատ է անարվում իր վայելքներով, մոռանում է պետության գործերը, որի հետևանքով էլ երկիրը վտանգի է ենթարկում, վրատահված մարդիկ անասնձ կամայականություններով ու բռնություններով կեղեքում են հպատակներին և դրանով իսկ խախտում պետության հիմքերը, կործանում երկիրը։ Եվ, ահա, Նիզամին երկու անգամ փորձության առաջ կանգնեցնելով իր հերոսին՝ վերջապես դարձի է բերում նրան, հրաժարեցնում վնասակար մոլություններից ու դարձնում կատարելապես գովելի թագավոր։ Ուշագրավ է, որ Նիզամին խրատական է կարգում հովվի բերանով, որ հանդես է գալիս որպես կենսափորձի և ժողովրդի իմաստության մարմնացում։ Ի վերջո, այստեղ էլ հեղինակն անողոր քննադատության է ենթարկում պետական գործիչների անիրավություններն ու շարագործությունները։ Յոթ բանտարկյալների պատմածները, որոնք Նիզամին անշուշտ իրական կյանքից է քաղել և որոնք չկան Ֆիրդուսու «Շահ-Նամեի»՝ Բահրամ Գուրին նվիրված հատվածում, հիանալի ցուցադրումն ու մերկացումն են յուր ժամանակի տիրակալների կամայականությունների, սանձարձակ կեղեքումների ու բռնությունների։ Հեղինակը անիրավաբար բանտարկվածների բերանով իր բողոքն է ուղղում ժամանակի բռնակալների դեմ՝ ներ-

կայացնելով այդ պատմվածքներն իբրև մի մեղադրական ահա՛ ֆեոդալական արհեստիրատիայի նկատմամբ: Նա վառ դուրսերով ցուցադրում է պալատական պաշտոնեությունն ծախվածությունը, նենգություններն ու դավաճանությունները, ապացուցելով, թեբն ոչ առանց ցավի, որ նույնիսկ արդար թագավորը անօգնական ու անզոր է, որովհետև շրջապատված է աշղպիսի պաշտոնյաներով: Այսպիսով, այս ստեղծագործության մեջ ևս Նիգամին հարադաս մնալով այն սկզբունքին, թն գեղարվեստական ստեղծագործությունը ոչ միայն պետք է ծառայի ընթերցողի գեղարվեստական հաճույքներին, այլև պետք է ուսուցանի, հանդես է գալիս մի կողմից իբրև քննադատող ու մերկացնող, մյուս կողմից՝ իբրև քարոզիչ ու խրատող: Բայց եթե «Գաղտնիքների գանձարանում» նա նույն բանը կատարում էր անկախ, իբար հետ չկապակցված, երբեմն շոր խրատական «գրույցներով», ապա՝ այստեղ նա իր խրատները տալիս է գեղարվեստական վառ, անշնչելի տպավորություն թողնող պատկերների մեջ:

Առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի այս ստեղծագործության կառուցվածքը: Մի կողմից՝ Բահրամի արկածները, իսկ մյուս կողմից՝ հավելադիր պատմվածքները, որոնցով միջնորդավորվում են այդ արկածները, զարգանում են վիպերգի մեջ զուգահեռաբար, և հենց դրա շնորհիվ էլ շափազանց բարդանում է պոեմի կառուցվածքը: Եվ, սակայն, շնայած այդ ամբողջ բարդության, հեղինակը բացառիկ վարպետությամբ կարողացել է ներհյուսել այդ բոլորն իրար և ստեղծել մի կուռ ամբողջություն: Ինչպիսի՞ դարմանալի ներդաշնակություն են կազմում երիտասարդ արքայազնի զոլակի կառուցումը և յոթ դոլակների կառուցումը, յոթ պատկերները և յոթ գեղեցկուհիները, Նումանի զղջումն ու ճրգնակյաց դառնալը և Բահրամի հրաժարումն իր վախճաններից, դոլակների հրկիզումն, հարեմի ցրումը, յոթ գուլների և յոթ նովիների համապատասխան հաջորդականությունը, վեզիրի շարագործությունները և յոթ բանտարկյալների պատմածները, Բահրամի գտած գանձերը՝ քարայրում և նրա խորհրդավոր անհայտացումը քարանձավում: Նիգամին ամենավառ երանգներով կարողացել է զուգորդել այդ բոլորն իրար հետ, շարկապել ու ձուլել մի ներդաշնակ ամբողջության մեջ: Չափազանց բնորոշ է հատկապես յոթ գեղեցկուհիների պատմած նովիների և դոլակների գուլների ներ-

դաշնակությունը: Բահրամն իր այցելություններն սկսում է ամենամուսյլ գուլնի, սև գուլնի դոլակից ու վերջացնում սպիտակով: Իոթ նովիներն էլ իրենց բովանդակությամբ համապատասխանում են գուլների հաջորդականությանը: Առաջին մուսյլ, ճնշող տպավորություն թողնող նովիին հաջորդում են երջանիկ ավարտում ունեցող նովիները, մինչև վերջինը, որի էությունն է կազմում անարատ ու երջանիկ սիրո փառաբանությունը՝ համապատասխան սպիտակ գուլնի գովքով:

«Յոթ պատկերներն» այսպիսով, գեղարվեստական մի հրաշալի ստեղծագործություն է, անթառամ՝ իր վառ դուրսերով, տպավորիչ՝ իր պատկերներով, ցնցող՝ բնությունների դեմ ուղղված բողոքով: Իր հումանիզմով ու լավատեսությամբ այս ստեղծագործությունը միշտ թարմ, միշտ զրավիչ ու հրապուրիչ է եղել, վարակել է ընթերցողներին առողջ տրամադրությամբ: Այսօր էլ նա իր գեղարվեստական կատարելությամբ զմայլիչ մի ստեղծագործություն է և իբրև այդպիսին էլ կմնա:

Իսկանդար-Նամե.— Յուր վերջին ստեղծագործության համար Նիգամին իբրև սյուսե ընտրել է Ալեքսանդր Մակեդոնացու կյանքը: Այս թեման նրա ընտրությանն արժանացավ, անշուշտ, այն բանի շնորհիվ, որ Ալեքսանդրի մասին ավանդությունները տարածվել էին Արևելքի ժողովուրդների մեջ տարբեր վարիանտներով, ավանդություններ, որոնց մեջ Ալեքսանդրը ներկայանում էր իբրև մեծ զորավար ու մարդարեւ: Այստեղ էլ հեղինակն իր ստեղծագործության համար նյութ է քաղում տեղական ժողովուրդների՝ ոչ միայն մահմեդական, այլև քրիստոնեական ու հրեական ժողովուրդների ավանդություններից և, հետևաբար, այստեղ էլ նա իր ստեղծագործությունն, այսպես ասած, տեղայնացնում էր ու կապում հարևան ժողովուրդների հետ: Մյուս կողմից՝ Ալեքսանդրի կերպարը նրան հնարավորություն էր տալիս ընդարձակորեն շարադրելու իր փիլիսոփայական հայացքները՝ օգտվելով Ալեքսանդրի ու Արիստոտելի միջև եղած կապերից: Այսպիսով, Ալեքսանդր Մակեդոնացուն Նիգամին դիտում էր ոչ միայն որպես հզոր նվաճող, ինչպես ներկայացված էր նա ավանդությունների մեջ, այլև որպես փիլիսոփայի ու մարդարեւի: Թանոթանալով նրա մասին երբեք ավանդություններին՝ Նիգամին սինթեզի է ենթարկում զրբանք, քաղում յուրաքանչյուրից այն, ինչ որ անհրաժեշտ է հա-

մարում և չեղում է մի բացառիկ իդեալական կերպար: Ինքը՝ հեղինակը, քննադատում է իր ուսումնասիրած ավանդությունների միակողմանիությունը և հայտնում, թե ինքը դիտում է Ալեքսանդրովին երեք կողմով՝ միացնելով դրանք մի ամբողջական, կատարյալ կերպարի մեջ:

Բացի նորագույն պատմություններից, ես կարդացել եմ նաև Հրեակաճ, քրիստոնեական ու պահլավական գրքեր, —
ասում է նա, —

... Ոճանք կոչում են նրան դահակալ,
Երկրների հովանավոր, դեռ ավելին՝ հորիզոնների նվաճող:
Ուրիշները՝ նրա մերձավոր մարդկանցից,
Նրան իմաստության վկայագիր են տվել:
Երրորդները՝ նրա մաքրության ու կրոնի նկատմամբ ունեցած
նախաձեռնության շնորհիվ, —

Նրան համարել են մարգարե:
Իսկ ես իմաստունների ցանած երեք հատիկից
Ուզում եմ աճեցնել մի պտղաբեր ծառ:
Նախ՝ ես կբախեմ թագավորության դռները,
Կպատմեմ երկրների նվաճման մասին:
Ապա կհյուանեմ խոսքեր իմաստության մասին,
Կնորոգեմ հնավանդ պատմությունները:
Հետո կբախեմ մարգարեության դռները,
Զի և տերն է կոչել նրան մարգարե:

Ինչպես տեսնում ենք Նիզամին խիստ ընդարձակ ծանոթություն է ունեցել Ալեքսանդրի մասին եղած ավանդությունների հետ, նա գիտակցաբար վերցրել է դրանցից ինչ-որ անհրաժեշտ է եզել իր նպատակադրմանը և, որ կարևոր է, օգտագործել է այդ աղբյուրները խիստ քննադատորեն: Նրա այդ քննադատական վերաբերմունքը առկա է միշտ՝ սկսած Ալեքսանդրի ծագման պատմությունից մինչև վերջը:

Ամբողջ ստեղծագործությունը Նիզամին բաժանել է երկու մասի: Երկու մասերի ընդհանուր վերնագիրն է, ինչպես ասել ենք, «Աքսանդար-Նամե»: Բացի այդ ընդհանուր խորագրից, բուրաքանչյուր մասը կրում է առանձին վերնագիր: Առաջին մասը, որ ծավալով շատ ավելի մեծ է, քան երկրորդը, կոչվում է «Են-

րաֆ-Նամե» (Փառքի գիրք): Այդ վերնագիրը, ինչպես երևում է «Են-րածությունից, պատկանում է հեղինակին, և այդպես նա վերնագրել է, անշուշտ, նկատի առնելով այն, որ հենց այդ մասում է պատմվում Ալեքսանդրի հաղթանակների մասին, հաղթանակներ, որոնց շնորհիվ նա փառքի գագաթնակետին է հասնում:

Երկրորդ մասը որոշակի վերնագիր չունի: Հիմք ընդունելով այն բառերը, որոնցով նա սկսվում է, հաճախ կոչում են «Երեք-Նամե» (Խրատագիրք), սակայն, նույն այդ մասը կոչում են նաև «Երբալ-Նամե» (Հաջողության գիրք): Բացի դրանից, հին աղբյուրներում երբեմն առաջին մասը կոչում են «Երբրի» (Ցամաքային), իսկ երկրորդը՝ «Երհհի» (Մովային), հիմք ընդունելով այն, որ երկրորդ մասում պատմվում է Ալեքսանդրի ծովային ճանապարհորդությունների մասին:

Գիրքն սկսվում է դարձյալ ներածական գլուխներով, որոնցից առանձնապես ուշագրավ են այն մասը, որի մեջ համառոտակի շարադրված է գրքի ամբողջ բովանդակությունը, և այն մասը, որի մեջ ընթերցողի հատուկ ուշադրությունն է հրավիրում այս ստեղծագործության վրա: Այս վերջին հանգամանքն առանձնապես ուշագրավ է այն բանով, որ ցույց է տալիս, թե որքան մեծ նշանակություն է տվել Նիզամին իր այս վերջին պոեմին: Եվ այդ պատահական չէ. այստեղ բանաստեղծը լայնորեն ծավալելով իր մտքերը, կարծես թե մի ընդհանուր հայտարարի է բերում նախորդ ստեղծագործություններում ասածները, ամբողջացնում դրանք և ասում իր վերջին խոսքը: Այսպես պետք է բացատրել այն երևույթը, որ Նիզամին իր նախորդ ստեղծագործություններից և ոչ մեկում չի դիմում ընթերցողին՝ հատուկ ուշադրություն նվիրելու, իսկ այստեղ առանձին գլուխ է հատկացնում դրան:

Բուն ստեղծագործությունն սկսվում է Ալեքսանդր Մակեդոնացու ծագման պարբերվածով: Հայտնի է, որ այդ առթիվ տարբեր ժողովուրդների մեջ տարբեր լեզունքներ են հորինվել, և, որ շափազանց հետաքրքրական է, մեծ մասամբ հորինել են նվաճված ժողովուրդները՝ ցեղակցական կապ ստեղծելով Ալեքսանդրի ու իրենց միջև: Այդ միանգամայն հասկանալի է. Ալեքսանդրի հաղթանակներն այնքան անուրանալի էին, որ որևէ կերպ հերքել դրանք չէր կարելի: Եվ, ահա, նվաճված երկրի ֆեոդալական արիստոկրատիան հորինում է այն լեզունքը, որ, իբրև թե, Ալեքսանդրը ցե-

դակից է իրենց, և արդարացնում է նրա հաղթանակը: Իսկապես, եթե Ալեքսանդրը, ասենք, Դարեհի որդին էր, ծնված Փիլիպպոսի աղջկանից, ապա՝ ի՞նչ զարմանալի բան է Իրանի նվաճումը նրա հողմից: Այսպես ահա, յուրաքանչյուր երկրի ֆեոդալիզմը՝ Ալեքսանդրի մահվանից հետո, հորինում է իր և Ալեքսանդրի ցեղահյուսթյան առասպելը: Դրանցից առանձնապես պետք է հիշել սուտ Կալիսթենեսի վեպը, որի մեջ Ալեքսանդրը համարվում է եգիպտահան ջուրմ նեկտանեբեի և Մակեդոնիայի թագավոր Փիլիպպոսի կնոջ որդին: Այնուհետև, սովյալ գեպտում ուշագրավ է նաև իրանական վարիանտը, որի մեջ պատմվում է, թե Ալեքսանդրը Աքեմենյան հարստության թագավոր Դարեհի և Փիլիպպոսի աղջկա որդին է, որ որդեգրվել է պապի՝ Փիլիպպոսի կողմից: Այս լեգենդը մանրամասնորեն, իբրև միակ ճշմարիտ բացատրություն Ալեքսանդրի ծագման մասին, պատմում է Ֆիրդուսին, շնայած այն հայտնի թշնամանքին, որ տածում է դեպի Ալեքսանդրը: Ի դեպ, այս լեգենդներով ոչ միայն արդարացվում էր պարտությունը, այլև իրենց ցեղակից դարձնելով մակեդոնացի զորավարին, տոհմիկ ազնվականությունը բաժանում էր նրա հետ նաև նրա փառքը: Եվ, իրոք, տոհմիկ ազնվականության գաղափարախոս Ֆիրդուսին ոչ միայն արդարացնում է Ալեքսանդրի հաղթանակը Դարեհի դեմ, այլև ուղղակի ասում է, թե ինչպես այդ, այնպես էլ բոլոր մյուս հաղթանակներին Ալեքսանդրը հասել է այն բանի շնորհիվ միայն, որ նրա երակներով հոսում էր աքեմենյանների արյունը: Նիզամին Ալեքսանդրի ծագմանը նվիրված գլխում պատմում է այս լեգենդը: Բայց մերժում է, համարելով այն սուտ: Նա պատմում է նաև մի ուրիշ լեգենդ, ըստ որի Ալեքսանդրը մի թշվառ միանձնուհու որդի է: Որսորդության ժամանակ Փիլիպպոսը գտել է նրան ավերակների մեջ՝ մոր դիակի կողքին, սեփական մատը ծծելիս, և որդեգրել է: Մակայն հեղինակը սրան էլ չի հավատում: Երկուսի մասին էլ նա ասում է հետևյալը.

Երկու պատմության մեջ էլ ճշմարտությունը կորած է,

Դատարկ խոսքերը ուշագրության արժանի չեն:

... Կարգացել էմ ես բոլոր երկրների պատմությունները

և համոզված եմ,

Որ տղան Փիլիպպոսից է ծնվել:

Այսպես, ուրեմն, Նիզամին հիշում է այդ լեգենդները, բայց թննադատարար մոտենալով դրանց, մերժում դրանք ու գտնում, որ Ալեքսանդրը ուղղակի Փիլիպպոսի որդին է: Այսպես է լուծում նա Ալեքսանդրի ծագման հարցը: Այնուհետև հեղինակը հատուկ ուշադրություն է նվիրում յուր հերոսի գաստիարակությունը: Ալեքսանդրը սովորում է Արիստոտելի հետ և ստանում է բազմակողմանի կրթություն: Վերջապես Ալեքսանդրը գահ է բարձրանում հոր մահից հետո: Նա երգվում է լինել արդար թագավոր և մտածել իր հպատակների երջանկության մասին: Ինչպես նկատագրում է Նիզամին, նա իսկապես իրագործում է իր երդումը: Ծնունդ ամբողջ աշխարհում տարածվում է նրա՝ իբրև արդար և իմաստուն թագավորի՝ համբավը: Եվ, ահա, այդ համբավը լսած եգիպտացիները օգնություն են խնդրում այդ արդար թագավորից: Նրանք հայտնում են Ալեքսանդրին, որ սևամորթ զենզիները (զանգիրացիներն) ամայացնում են ամբողջ Նեղոսյան հովիտը, և խնդրում են օգնության հասնել: Ալեքսանդրը հանձն է առնում օգնել և արշավելով զենզիների դեմ, ահեղ մարտում հաղթում է նրանց: Իր հարուստ ռազմական ավարից նա մեծամեծ նվերներ է ուղարկում Դարեհին, որին հարկատու էր Փիլիպպոսը: Մակայն Դարեհը մեծ արժեք չի տալիս Ալեքսանդրի կողմից ցուցաբերված այդ ուշադրությանը և ըստ արժանվույն չի գնահատում մեծագին զանձերը: Վիրավորված Ալեքսանդրը որոշում է այլևս հարկ չտալ նրան և խզել իր հարաբերությունները նրա հետ: Նա հանգամանորեն հաշվի է առնում Դարեհի զորությունը, կշռադատում է նրա և իր ուժերը, ապա՝ նոր տարվա օրը խնջույքում լսելով երգչի կողմ՝ ամբողջ աշխարհին տիրելու մասին, որոշում է սկսել իր արշավանքները Դարեհի դեմ պատերազմելուց ու ետ է պահանջում նրան ուղարկած իր նվերները: Մի անգամ նա որսորդության ժամանակ տեսնում է իրար հետ կռվող երկու կաթավ, որոնցից մեկին իր անունը դնելով, մյուսին՝ Դարեհինը, ուշադրությամբ հետևում է կռվի ընթացքին, մտածելով, որ իր առաջիկա պատերազմում կհաղթի նա, ում անունը կրող կաթավն այս կռվում հաղթող դուրս գա: Կռիվն ավարտվում է այն կաթավի հաղթանակով, որ Ալեքսանդրի անունն էր կրում, բայց օդ բարձրանալով ընկնում է արծվի ձեռքը: Այս նախագուշակությունից Ալեքսանդրը համոզվում է, որ ինքը հաղթելու է, բայց իր կյանքն էլ կարճատև է լի-

նելու: Այնուամենայնիվ, վստահ իր հաղթանակին, նա պատրաստ-
վում է պատերազմի: Շուտով նրա մոտ են գալիս Գարեհի սուրհան-
գակները և հայտնում են, թե Իրանի թագավորը հարկ է պահանջում:
Հայրացած Ալեքսանդրը խստորեն մերժում է նրանց. «Ով կամա-
վոր կերպով նվերներ է ուղարկում, նա, վախկոտի նման, ստորա-
ջուցիչ հարկ չի ուղարկի»,— ասում է նա և վերադարձնում սուր-
հանգակներին: Գարեհը կրկին ուղարկում է սուրհանգակներին,
այս անգամ հանձնելով նրանց գնդակ, շովզան (խաղափայտ) և
քնշուք, որոնք սուրհանգակը պետք է տար Ալեքսանդրին, եթե նա
մերժեք հարկ տալ: Ալեքսանդրն իսկապես մերժում է, և սուրհան-
գակը տալով նրան գնդակն ու շովզանը, իսկ քնշուքը ցանկելով
հատակին, բացատրում է դրանց միտքը. գնդակն ու շովզանն ու-
ղարկելով՝ Գարեհն ուզում է ասել, թե Ալեքսանդրը դեռ երեխա է
և պետք է խաղա դրանցով, իսկ քնշուքը նշանակում է, թե Գարե-
հի զորքերն անհամար են: Սակայն Ալեքսանդրը բոլորովին այլ
մեկնություն է տալիս դրանց.

Ինձ Գարեհը նրա համար չէ՝ ուղարկել շովզանը, արդյոք,
Որ իրենից կսլեմ թագավորությունն ու իշխանությունը,—
ասում է նա:

Իսկ գնդակը, որ ես տեսնում եմ իմ առջև,
Աստղաբաշխները ձեռով երկրագնդի հետ կհամեմատեն:

Հատակին թափված քնշուքի վրա թռչուններ է բաց թողնում, ու-
րոնք իսկույն մարում են ամբողջ քնշուքը, և Ալեքսանդրը հայա-
նում է եզրակացությունը.

Թող Գարեհն ուղարկի քնշուքի նման բազմաթիվ զորքեր,
Իմ զինվորները թռչուններ են, քնշուքը՝ նրանց կեր:

Քնշուքի փոխարեն Ալեքսանդրը վերադարձող սուրհանգակնե-
րին է հանձնում սպանդի (սիփենդ) դառն սերմերը, որ ուտելի չեն
ոչ մի թռչունի համար, սպա՝ սկսում է արշավանքի պատրաստու-
թյունը: Շուտով նա լուր է ստանում, թե Գարեհը մեծ զորքով
մտել է Հայաստան և արշավում է Ալեքսանդրի դեմ: Վերջինս լուր
հերթին աներկյուղ կերպով շարժում է իր զորքը: Խորհրդակցելով

իր մեծամեծների հետ և նախագծելով հարձակման գործողություն-
ները՝ Գարեհը հանդիմանանքներով ու սպառնալիքներով լի նամակ
է ուղարկում Ալեքսանդրին ու պահանջում հնազանդություն: Ալեք-
սանդրը պատասխանում է մեղմ, բայց խրատական ու հպարտ ստ-
նով. «Աստված քեզ դորոբյուն է տվել, բայց մի գոռոզանար աստ-
ծուց առանձնաշնորհվածների հանդեպ»,— ասում է նա և այդ ու-
ղով շարադրում ամբողջ պատասխանը: Վերջապես սկսվում է ա-
հեղ ճակատամարտը երկու զորքերի միջև՝ Մոսուլի մոտ. առա-
ջին օրը երկու կողմերն էլ կուլում են անդիջող ու կատաղի և մին-
չև երեկո ոչ մեկը չի զիջում իր դիրքերը: Զորքերը գիշերային դա-
դար են առնում. և, ահա, հենց այդ ժամանակ Գարեհի զորավար-
ներից երկուսը, որոնք անպատվված էին իրենց թագավորից, դա-
լիս են Ալեքսանդրի մոտ ու խոստանում սպանել Գարեհին, եթե
Ալեքսանդրը վարձատրի իրենց առատորեն: Ալեքսանդրը, մտածե-
լով, որ սպանել տալով Գարեհին կարող է խուսափել արյունահեղ
ճակատամարտից ու խնայել հազարավոր զինվորների կյանքը՝
ընդունում է նրանց առաջարկը և զորավարները գնում են: Հա-
ջորդ օրն իսկ նա լուր է ստանում, որ Գարեհը խեղձ է: Գնալով
Իրանի գոռոզ թագավորի ճամբարը՝ գտնում է նրան մահվան տագ-
նապի մեջ: Հուզիչ պատկերներով է հեղինակը նկարագրել երկու
հզոր ախոյանների հանդիպումը: Ոչ հաղթողի գոռոզությունը, այլ
վեհանձնորեն ու ցավակցաբար է դիմում Ալեքսանդրը Գարեհին,
որ տառապում է մահվան դեմ իր անզորության գիտակցությամբ,
բայց հարգանքով ընդունում հաղթող ախոյանի ցավակցության
խոսքերը: Ալեքսանդրը խնդրում է նրան հայտնել իր ցանկու-
թյունները՝ խոստանալով ճշտությամբ կատարել դրանք: Գարեհը
հայտնում է հետևյալ երեք ցանկությունները.

Առաջինն այն, որ անմեղներին սպանելու համար
Դու լինես արդար դատավոր՝ մարդասպանների նկատմամբ:
Երկրորդ՝ այն, որ արքայական զահը և թագը
Իմաստաբար պահես և շարիք չզործես:
Սրտիցդ հանիր ատելության սերմը,
Մի զրկիր այս երկիրը մեր տոհմից:

Երրորդ՝ այն, որ իմ կանանց մոտ գնալով
Չանպատվես իմ կանանցը:
Ռովչենեկին, որ դուատրն է իմ
Եվ խնամված է իմ իսկ ձեռքի տակ,
Քո կինը դարձրու...

Ալեքսանդրն ընդունում է այդ պատվերները՝ Երկու զուգ-
վարներին, որոնք սպանել էին Գարեհին, նա վարձատրում է հա-
րուստ պարզկներով՝ իր խոստումը կատարելով, բայց անմիջա-
պես մահապատժի է ենթարկում նրանց՝ իբրև դավաճանների: Նա
գահ է բարձրանում, հրովարտակ արձակում՝ խոստանալով արգա-
րովյամբ կառավարել երկիրը և բռնությունը հալածել: Կամենալով
վերացնել զբազաշտական կրոնը՝ նա ամենուրեք կործանել է տա-
լիս ատրուշանները և արգելում կրակապաշտությունը: Գարեհին
տված խոստման համաձայն, ամուսնանալով գեղեցկուհի Ռովչե-
նեկի հետ, Արիստոտելի հետ ուղարկում է նրան Հունաստան, իսկ
ինքը գնում է Արաբիա, առանց պատերազմի իրեն հպատակեց-
նում արաբներին, ապա՝ Քաբե գնալով՝ կատարում սահմանված
սրտույտը տաճարի շուրջը և Իրաքով ուղևորվում դեպի հայրենիք:
Այդ միջոցին նրա մոտ են գալիս Աղբեղանի սուրհանդակները՝
ն օգնության կանչում նրան՝ արմենների ու արխազների դեմ: Հնա-
գանդեցնելով հայերին և ապա՝ արխազներին, որոնց Դավալ Թա-
գավորի դեմ աղբեղանցիները բողոքել էին Ալեքսանդրին և օգնու-
թյուն խնդրել, նա Վրաստան է մտնում ու կառուցում այնտեղ
Քիֆլիս քաղաքը: Ուշագրավ է, որ Նիզամին շատ մեծ գովասան-
քով է խոսում այդ քաղաքի մասին և համարում է այն ուղղակի
երկրային դրախտ: Այստեղից նա ուղևորվում է դեպի Բերդա:
Նիզամին վառ գույներով նկարագրում է այդտեղի բնության գե-
ղեցկությունը, գեղեցկությունն այն երկրի, որ այնքան հարագատ
էր իրեն: Ալեքսանդրը հիանում է այդ երկրի բացառիկ գեղեցկու-
թյամբ ու հարցնում է, թե ո՞վ է այդ երկրի թագավորը: Պատժում
են, որ Բերդայի տիրակալն է մի կին՝ Նուշաբե անունով, որ իր ի-
մաստությունը ու արդարությունը ներկիրը միշտ բարգավաճ զի-
ճակում է պահում: Նրա ծառաները միայն կանայք են: Հրաժար-
ված մարմնական վախճաններից՝ նա նվիրվել է միայն հպատակնե-
րի բարեկեցությունն ապահովելու գործին. թեև կին է, բայց չի

ուաղձական հզորությունը նա անպարտելի է: Ալեքսանդրը գնում է
Բերդա: Նուշաբեն ուղարկում է նրան մեծամեծ նվերներ ու շնոր-
հալորում նրա գալուստը: Ալեքսանդրը, կամենալով անձաժք
տեսնել նրան ու խոսել նրա հետ, սուրհանդակի կերպարանքով
ներկայանում է ամբողջ, սակայն հենց առաջին իսկ վայրկյանին
ինքն իրեն մատնում է: Թագուհու սենյակը մտնելիս նա չի կատա-
րում սուրհանդակների մի քանի սովորությունները:

Սուրհանդակը զուրկ է ներս մտալ խիզախ,
Դեպի գահը դիմեց առյուծի կեցվածքով.
Իրանին կապած սուրբ ցած շղթեց,
Ինչպես որ կարգն էր սուրհանդակների:

Բացի այդ, Ալեքսանդրը խոսում է շափազանց հանդուգն ու
ինքնավստահ կերպով, որ վայել չէր սուրհանդակին: Նուշաբեն
հայտնում է, թե ինքը գիտի արդեն, որ ծալտյալ սուրհանդակը
հենց ինքը՝ Ալեքսանդրն է և հաշտ ու փաղաղ կերպով բարեկա-
մական ընթացք է տալիս այդ հանդիպմանը: Ուշագրավ է այս-
տեղ Նուշաբեի հյուրասիրությունը. նրա հրամանով ամբողջում ճոխ
պատրաստությունն են տեսնում, բայց հակառակ դրան, ուտելիզե-
նի փոխարեն Ալեքսանդրի առջև նա գնում է ոսկով, հակինթով,
սուտակով ու մարգարիտով լցված անոթները: Ալեքսանդրը վար-
ձացած դիմում է նրան, թե ինչո՞ւ իրեն ուտելիքի փոխարեն թան-
կագին քարեր են մատուցում, չէ՞ որ նրանցով կշտանալ չի կարե-
լի: Նուշաբեն մեղմությամբ պատասխանում է. եթե այդ քարերն
արժեք չունեն, ինչո՞ւ նրանք կուտակելու համար կոխվ է մղում:
Ալեքսանդրը համաձայնում է նրա դիտողությունը, որ, իրոք, հա-
րուստություն դիզելու համար չպետք է արյուն թափել: Սկսվում է
բուն հյուրասիրությունը, որից հետո Ալեքսանդրը՝ բարեկամու-
թյան դաշն կնքելով նրա հետ, վերադառնում է իր ճամբարը: Իր
հերթին Նուշաբեն էլ փոխադարձաբար այցելում է Ալեքսանդրին ու
մասնակցում ճոխ խրախճանքին:

Ալեքսանդրը, վերջապես, շարունակում է իր ճանապարհը.
այժմ նա արդեն կամենում է մի կողմից՝ ամբողջ աշխարհում վե-
րացնել բռնությունն ու կեղեքումը, արդարություն հաստատել բո-
լոր երկրներում, մյուս կողմից՝ իմանալ, թե որտեղ են մարդիկ

առաջին երջանիկ ապրում: Գրավելով Գերբենդի ամբողջ և պարիսպներ կանգնեցնելով նրա շուրջը՝ նա գնում է Սարիր ամբողջն, ուր պահված էին Քեյ-Նոսրովի դահն ու Զեմշիդ արքայի առասպելական աշխարհացույց գավաթը: Նա նստում է գահի վրա և ջուր խմում գավաթով, իսկ Ապոլոնը (Բուլինաս), որ ուղեկցում էր նրան, գավաթի օրինակով հորինում է առաջին աստեղաշափը (աստրոլաբ): Եարունակելով ճանապարհը՝ Ալեքսանդրը դիմում է դեպի Հնդկաստան: Հնդկական թագավոր Քայդը նրա նամակին պատասխանում է հարուստ նվերներով. ապա՝ նա գնում է դեպի Չինաստան և, ոչ ուժեղ ընդհարումներից հետո, հաշտության դաշին կնքում չինական խաքանի հետ: Վերադարձի ճանապարհին նրա մոտ են գալիս Հայաստանի սուրճանդակները և հայտնում, թե արքայազ Գուվալն Ալեքսանդրի օգնությունն է խնդրում ռուսների դեմ կռվելու համար, որոնք հարձակվել են Բերդայի վրա: Կիպչակների ստեպներով Ալեքսանդրն շտապում է օգնության հասնել գերված թագուհուն: Ուշագրավ է այստեղ Նիզամիի առանձնակի գովասանքը կիպչակ կանանց գեղեցկության նկատմամբ: Ի վերջո Ալեքսանդրը հասնում է ազգի դաշտ և, ծանոթանալով ռուսական զորքերի ուժերին ու նրանց մարտունակությանը, համոզվում է, որ այնքան էլ հեշտ չէ նրանց դեմ կռվելը: Ի դեպ, Նիզամին մեծ գովասանքով է խոսում ռուսների ռազմական քաջության ու խիզախության մասին, որ անշուշտ, յուր ժամանակում իսկ կատարված ռուսական արշավանքի թողած տպավորության արտահայտությունն է: Հայտնի է, որ 1170 թվին ռուսական տորմիդը Կասպից ծովով մտել էր Քուտ գետը և դիմում էր դեպի երկրի խորքը. մյուս կողմից խաղարները հարձակվել էին Գերբենդի վրա ու գրավել այն: Երվանդաշը միայն Վրաստանի թագավոր Գեորգի երրորդի օգնությամբ կարողացավ ետ մղել խաղարներին, իսկ ռուսական տորմիդը ոչնչացավ փոթորկի ժամանակ: Բացի այդ, ռուսները հարձակվել էին Արբանի վրա նաև առաջ. օրինակ, 946—947 թվերին նրանք գրավել էին Բերդան: Այս հարձակումների ցնցող տպավորության աղդեցությունն է եղել պատճառն անշուշտ, որ Նիզամին, ժամանակագրական հայտնի խախտում կատարելով, նկարագրում է ռուսների արշավանքը Ալեքսանդրի օրոք: Ալեքսանդրը, բազմաթիվ տեղական ժողովուրդներին իր հետ միացնելով՝ յոթ ճակատ

առաջարտում հաղթում է վերջապես ռուսներին և ազատում Նուշաբեհն:

Ավարտելով այդ պատերազմը՝ Ալեքսանդրն ուղևորվում է դեպի հավիտենական մշուշի երկիրը, որ գտնվում էր հյուսիսային բևեռում: Ըստ ավանդության, այդտեղ էր գտնվում կենաց ջրի աղբյուրը, և ով խմեր այդ ջրից, կանմահանար: Մեծ շարժարանքների գնով նա հասնում է մշուշի երկիրը, մտնում է մշուշների մեջ և քառասուն օրվա որոնումներից հետո՝ լսելով խորհրդավոր մի ձայն, որը հայտնում էր, թե միևնույն է, նրա որոնումներն ասպարեյուն կանցնեն, դուրս է գալիս այնտեղից ու դիմում դեպի հայրենիք: Նիզամին պատմում է, որ անմահական ջուրը լուսատու քարի օգնությամբ գտել և խմել է Ալեքսանդրին ուղեկցող զինվոր երգրը, որ և, դրա շնորհիվ, անմահացել է: Պատմում է նաև այդ առասպելի հունական վարիանտը, ըստ որի երգրը Իլյասի հետ մշուշի երկրում թափառելիս պատահաբար նստել է այդ աղբյուրի մոտ և ճաշել. այդ միջոցին աղ դրած ձուկը նրանց ձեռքից ընկել է ջրի մեջ և կենդանացել, որից և նրանք իմացել են, որ դա անմահական ջրի աղբյուրն է:

Վերադարձի ճանապարհին Ալեքսանդրը հասնում է մի խորհրդավոր քաղաք: Բնակիչները պատմում են, որ երբեմն երբեմն մոտակա լեռից մի խորհրդավոր ձայն կանչում է իրենց, բայց ովքեր բարձրանում են լեռը, այլևս չեն վերադառնում: Ալեքսանդրը փորձում է պարզել դադտնիքը, բայց արդյունքի չի հասնում: Այնտեղ ուղարկված զինվորները նույնպես անվերադարձ կերպով անհետանում են: Ալեքսանդրը վերադառնում է, վերջապես յուր հայրենիքը: Դրանով էլ վերջանում է առաջին մասը:

Երկրորդ մասում հեղինակը ներկայացնում է Ալեքսանդրին նախ և առաջ իբրև փիլիսոփա: Վերադառնալով Ռում և կարդի գցելով ներքին գործերը՝ նա հոգ է տանում գիտության ու կուլտուրայի ծաղկման մասին: Նա հրամայում է հունարենի թարգմանել իր հետ բերած արժեքավոր գրքերը՝ տարբեր լեզուներից, ապա՝ իր մոտ է հավաքում աշխարհի բոլոր իմաստուններին: Ինքն էլ իր հերթին հաճախ առանձնանում է իր համար կառուցված խցում և սուղվում խորհրդածությունների մեջ: Այս նախապատրաստական զլուխներից հետո հեղինակը պատմում է տասը պատմվածքներ, որոնց մեծ մասը քաղված է հին հունական ավան-

գություններէց (օր. Միդաս թագավորի մասին ավանդութիւնը, որ վերագրված է Ալեքսանդրին, Արքիմեդի սիրտ պատմութիւնը, Հերմես Տրիսմեգիստի պատմութիւնը և այլն): Սրանց հետևում է, եթէ կարելի է այսպէս ասել, փիլիսոփայական մասը: Նիզամին ներկայացնում է Ալեքսանդրին հնդկական գիտունների հետ վարած փիճարանութիւն մեջ: Այնուհետև Ալեքսանդրի ներկայութիւնը փճարանութիւն մեջ են մտնում հունական յոթ նշանավոր փիլիսոփաները. Արիստոտելը, Ապոլոն Տիանացին, Սոկրատը, Պլատոնը, Թալեսը, Պորփյուրը և Հերմեար: Թեև այս հատվածներն իրենց գեղարվեստական կատարելութիւնը համեմատաբար ցածր են, բայց շարժանց կարևոր են իրենց բովանդակութիւնը: Վեճի նյութն է կազմում աշխարհի ծագման հարցը: Նիզամին, հաշվի չնստելով ժամանակագրական տվյալների հետ, Ալեքսանդրի մոտ է բերում հունական փիլիսոփայութեան տարբեր ուղղութիւնների ներկայացուցիչներին և քննութեան առնում նրանց փիլիսոփայական հայացքները: Յուցարեբելով իր հմտութիւնն ինչպէս առհասարակ փիլիսոփայական հարցերին, այնպէս էլ, առանձնապէս, հունական փիլիսոփայութեանը՝ Նիզամին իր եզրակացութիւնն է հայտնում փիճարկվող հարցի նկատմամբ. այդ եզրակացութիւնը, սրբանով առայժմ ուսումնասիրված է, հանգում է գնոստիկական նեոպլատոնական ուղղութիւնը: Երջպատոված փիլիսոփաներով ու գիտնականներով, սուղված խորհրդածութիւնների մեջ՝ Ալեքսանդրը հասնում է գիտութեան ժայռագույն գագաթներին: Բայց, ահա, կրկին լավում է խորհրդավոր ձայնը, որ կոչում է նրան դեպի ճանապարհորդութիւն՝ մարդկութեանը դեպի բարիքի ուղին բերելու եմ նա ուղևորվում է: Նախ նա գնում է դեպի արևմուտք և հասնում երկրի արևմտյան սահմանին, որ արեգակը սուղվում է օդկիսանոցը: Այստեղ ձիճագեցնող թանկագին քարերով նա մի անմատչելի ամբոց է կառուցում օաղիսում: Այնուհետև նա գիմում է դեպի հարավ, ապա՝ արևելք և հասնում է երկրի արևելյան սահմանին, որտեղ ծովը թափվում է տիեզերական օվկիանոսի մեջ: Ալեքսանդրը հրամայում է կանգնեցնել այդտեղ պղնձյա արձան՝ վեր պարզած ձեռքով, իրև նշան ծովագնացներին՝ իրենց ընթացքըն այլևս չշարունակելու համար: Այդտեղից վերադառնալով Չինաստան և այնտեղ միամայ հանգիստ վայելելուց հետո՝ Ալեքսանդրը գիմում է դեպի հյուսիս՝ ճանապարհին նա հանդիպում է

մի ժողովրդի, որ անընդհատ ասպատակութիւնների է ենթարկվում ավազակաբարո մի ցեղի կողմից, և կառուցում է հսկայական պարիսպ՝ թշնամիների հարձակումն արգելակելու համար: Ի վերջո նա հասնում է դարսիտային մի երկիր, ուր ամեն ինչ բացառապէս լավ է: Արգասաբեր է հողը, բարենպաստ կլիման, պտուղներն ու բերքն առատ, իսկ մարդիկ՝ բացարձակապէս երջանիկ: Այդտեղ չկան հալածվածներ ու հալածողներ, կեղծվածներ ու կեղծքիչներ, հարուստներ ու աղքատներ: Մարդիկ ապրում են լիակատար հավասարութեան ու ազատութեան մեջ, մեկը մյուսին իր եղբայրն է համարում. յուրաքանչյուրը շահագրգռված է ոչ միայն իր, այլև մյուսների ազատութեամբ ու երջանկութեամբ, յուրաքանչյուրն իր պարտքն է համարում օգնել ուրիշներին և, որ կարևոր է, իր երջանկութիւնը տեսնում է մյուսների երջանկութեան մեջ: Իրա շնորհիվ էլ այդ երկրում չկան իշխողներ և իշխանութեան ներկայացուցիչներ. առանց իշխանութեան կողմից հաստատված օրենքների էլ այդտեղ հասարակութիւնը կառավարվում է, նույնիսկ հոտերը հովիվների կարիք չունեն, որովհետև գողութիւնը, կողոպուտն ու ընշաքաղցութիւնն իսպառ վերացված են: Մարդիկ շարժվող են իրենց պահանջմունքների մեջ, աշխատասեր են և մասնակար հակումներից զերծ, որի շնորհիվ էլ նրանք ազատ են հիփանդութիւններից և մեռնում են խորին ծերութեան մեջ՝ գոհ իրենց կյանքից: Ինչպէս Ալեքսանդրին իրենց կյանքը նկարագրող ծերունին է ասում, իրենց մեջ ապրել թույլ են տալիս միայն իրենց նմաններին, իսկ շարքերին վռնողն են: Այսպէս, ահա, վերջապէս Ալեքսանդրը գտնում է իր որոնած երջանկավետ երկիրը: Իր ամբողջ կյանքում նա երազել էր այդպիսի երկրի մասին ու որոնել. այժմ երբ նա արդեն գտել էր այն, ցավ է հայտնում, որ շուտ չէր եկել այդտեղ և յուրացրել նրանց կենսածնը: Բայց ուշ էր արդեն... Խորհրդավոր ձայնը կրկին կանչում է Ալեքսանդրին՝ հրամայելով անմիջապէս վերադառնալ: Ալեքսանդրը ճանապարհվում է դեպի Թում. բայց Շահրազուրում հիվանդանում է. երկարատև հիվանդութեան ընթացքում գիտունները ոչ մի կերպ չեն կարողանում օգնել նրան. Ալեքսանդրը զգում է մահվան մերձավորութիւնը և գրագրին թելադրում է մորն ուղղված նամակը, որով հայտնում է իր մոտալուտ մահվան մասին: Նույն նամակում նա խնդրում է մորը շվշտանալ իր համար. եթէ իր հիշատակին պետք

անձում ոչ մի միջոցի առջև։ Այդպես նա խուսափում է բազմաթիվ անմեղ զինվորների արյունը թափելուց՝ սպանել տալով Դարեհին, կամ՝ փոքրիկ ընդհարումներից հետո՝ հաշտության եզր գտնելով շինական խաբանի հետ։ Եվ այս բոլոր դեպքերում՝ Նիզամին իր հեքուսի հետ է և ուրախանում է արյունահեղության խափանումից։ Բայց այդ բոլորը դեռ չեն բավարարում հեղինակին։ Ալեքսանդրը բնորոշալ թագավոր է, նա իդեալական դեկավար է, բայց նրա հաստատած կարգերը դեռևս լավագույնը չեն։ Ինքը, Ալեքսանդրն էլ որոնում է մի ավելի երջանիկ երկիր, ավելի արդարացի կարգեր, եվ, ահա, Նիզամին իր հեքուսի հետ որոնում ու գտնում է այդ երջանակալետ երկիրը՝ ուստպիական հյուսիսային երկիրը։ Սրանով արդեն Նիզամին հասնում է իր սոցիալական հայացքների գարգացման վերջնակետին։ Նա հանգում է, վերջապես, այն տեսակետին, որ հասարակության միջից կվերանան բռնությունները, կեղծքումներն ու անիրավությունները այն ժամանակ միայն, երբ հասարակության բոլոր անդամներն ապրեն իրենց աշխատանքով, երբ մի բուն իշխանավորները երկիրն իրենց փառասիրական ու շահասիրական ձգտումների բավարարման աղբյուրը չդարձնեն։ Հասարակության յուրաքանչյուր անդամը պետք է հոգա մյուսների համար ախպես, ինչպես իր համար։ Ուրիշի շահերի պաշտպանությամբ պաշտպանիր քո շահերը. այս սկզբունքի վրա է հիմնված Նիզամիի ուստպիական հասարակությունը, և այս սկզբունքն է քարոզում ինքը՝ Նիզամին։ Այս է, ահա, նրա վերջին խոսքը, որով վերջացնում է իր ստեղծագործությունն, ու իր գաղափարախոսությունը։

Սակայն այս ստեղծագործության մեջ Նիզամին իր ուշադրությունը միայն մարդկության սոցիալական կյանքի վրա չի բևեռել։ Նա քննության է առել նաև զուտ փիլիսոփայական հարցեր, ինչպես կյանքի ծագումը, աշխարհի գոյացումը և այլն։ Դրանցից առաջինը կարևորն է մահվան պրոբլեմը։ Հայտնի է, որ մարդկությունը դեռևս վաղնջական ժամանակներից մտածել է մարդկային կյանքի երկարացման, մարդու անմահացման մասին ու որոնել զրա միջոցը, բայց չգտնելով այդ միջոցը հորինել է բազմատեսակ լեգենդներ՝ հավիտենական ջրի, առանձին հերոսների անխոցելիության, կենսատու բույսերի մասին։ Նիզամին էլ այդ հարցին անդրադառնում է այստեղ։ Ալեքսանդրը որոնում է անմահական

չորը՝ դնալով մշուշի երկիրը։ Սակայն Նիզամին այստեղ էլ իրական է ելակետ ընդունում։ Ալեքսանդրի բոլոր որոնումները ապարդյուն են անցնում. տուրք տալով մահմեդական կրոնին՝ Նիզամին հիշում է միայն ըստ այդ կրոնի անմահ հրաշքի լեգենդը։ Մինչդեռ իր հերոսը, իրական մարդը մահկանացու է և այդպես էլ մնում է։ Եվ որքան ցնցող է ու հուզիչ այն պատկերը, երբ հաղթական հերոսը, որ իր ոտքի տակն էր առել ամբողջ երկիրը, որ նույնիսկ բևեռներն էր նվաճել, մահվան տագնապի մեջ հեղանքում է դիտում բժիշկների փորձերին՝ մահվան առաջն անհելու համար։ Մահը անխուսափելի է, — այս է Նիզամիի եզրակացությունը, — բայց մեռնելուց հետո էլ մարդ ապրում է իր գործերով։ Այսպես է ավարտում նա իր մտորումները, այդպես է նկարագրում նաև իր մահը՝ իբրև ավանդ հանձնելով հավերժության իր հուսակապ ստեղծագործությունը։

Լիրիկան. — Ինչպես մենք ասել ենք արդեն, Նիզամիի թողած գրական ժառանգության մի մասն են կազմում նրա քնարական բանաստեղծությունները։ Հին աղբյուրների տված տեղեկությունների համաձայն Նիզամիի քնարական բանաստեղծությունները շափաղանց շատ են եղել, սակայն մեզ հասած՝ նրա քնարական բանաստեղծությունների ձևապահ ժողովածուները պարունակում են շուրջ երկուհարյուր տող։ Յավոք սրտի այդ քիչն էլ հարկ եղածին չափ ուսումնասիրված չէ և, որ ավելի գլխավորն է, դիտական քննադատական հրատարակությամբ առայժմ չույս չի ընծայված։ Այդ է պատճառը, որ նույնիսկ այժմ էլ, Նիզամիի մասին խոսելիս, հիշում են միայն նրա պոեմները. մինչդեռ նրա քնարական բանաստեղծությունները ևս իրենց գեղարվեստական արժեքով արժանի են մեծ ուշադրության։ Այս համառոտ շարադրանքով լիստանալով այդ բանաստեղծությունների մանրամասն ու բազմապիսի մանր վերլուծության մեջ, բավականանանք առայժմ Նիզամիի լիրիկայի մի քանի բնորոշ կողմերի մասին խոսելով և բնութագրելով այն ընդհանուր պոեմով։

Նիզամիի լիրիկայի մեծագույն մասն են կազմում սիրային բանաստեղծությունները՝ գաղբյները։ Բանաստեղծը խորը հուզականությամբ ու բացառիկ անկեղծությամբ երգում է սերը, զեղում իր ապրումները։ Ինչպես ճիշտ կերպով նկատել է արևելագետ Բերտոլյուր, այդ բանաստեղծությունների յուրաքանչյուր տողը

տողորմած է Կիզամիի հատուկ անկեղծութեամբ ու զգացումների խորութեամբ: Այդ նույնը վերաբերում է նաև նրա բանաստեղծությունների գեղարվեստական կողմին: Բանաստեղծությունները մեջ էլ նա հանդես է գալիս իբրև մեծ վարպետ: Ինչպես ինքը բանաստեղծն էլ վկայում է, իր գազելների զգալի մասը գրել է դեռևս վաղ երիտասարդության տարիներին, միայն մի քանիսն են գրված հետագայում, որ և հաստատվում է հենց գազելների բովանդակությամբ: Եվ, սակայն, դեռևս երիտասարդ հասակում գրած այդ գազելներն էլ աչքի են ընկնում լեզվի ճոխությամբ, նուրբ, գեղեցիկ պատկերներով ու համեմատություններով և բանաստեղծական, հատկապես շափական, արվեստի կատարելությամբ: Առանձնապես գազելների մասին խոսելիս պետք է նկատի ունենալ մի հանգամանք. արևելքում ստեղծված գրական ավանդության համաձայն գազելի համար չի պահանջվում բովանդակության միասնականություն: Ինչպես հաստատում են հենց արևելքի անցյալի տեսաբանները, գազելի յուրաքանչյուր բեյթը (երկտողը) պետք է կազմի մի վերջացած ամբողջություն՝ ըստ բովանդակության: Գազելի ամբողջությունն ու միասնությունը ստեղծվում էր գերազանցապես բեյթերի ձևաբանական հանդուկ և շափով: Սրա հետևանքն, ինչպես հարձնի է, այն եղավ, որ տասներկու-տասներեքերորդ դարերից արդեն, բանաստեղծների ուշադրությունը գլխավորապես կենտրոնանում է ձևական ու շափական տեխնիկայի վրա, իսկ բովանդակությունը հետին տեղն է բռնում: Այս՝ արևելքի գրականության համար ընդհանուր դարձած հատկանիշներից մեկն է, որ իր ծայրահեղությանն է հասնում տասնհինգ-տասնվեցերորդ դարերում, երբ շափական արվեստը գազելների մեջ դառնում է արդեն ինքնանպատակ մի բան: Այս կողմից ևս, ինչպես ճիշտ կերպով դիտել է Բերտելսը, Նիզամիին կշտամբել չի կարելի: Ամբողջ ժողովածվում դժվար է գտնել մի առող, որ ինքնանպատակ լինի, ծառայի սոսկ ձևական կատարելության, իբրև ավելորդ պերճաբանություն: Ոնգհակառակն, Նիզամիի գազելների յուրաքանչյուր տողը հագեցած է ըստ խորը, բայց սեղմորեն արտահայտված բովանդակությամբ: Իբրև առանձնակի արժանիք պետք է ավելացնել, որ բովանդակության տեսակետից բեյթերի անկախությունն ու, մասնավորապես, շատովաթությունը նկատելի չեն: Յուրաքանչյուր գազել ունի յուր ամբողջական, միասնական բովանդակությունը, որի հիմքում ըն-

կած է մի որևէ հույզ կամ խոհ, որ զարգանում է բեյթ առ բեյթ և ամբողջանում է միայն ամբողջ գազելով: Այս մի այնպիսի վարպետություն է գազելների գրելու արվեստի մեջ, որին արևելքի բանաստեղծներից ըշերն են հասել: Սակայն, հակառակ դրան, բուրժուական արևելագետները սովորաբար անտես են առնում Նիզամիի քնարերգության այդ դրական կողմերը և, առանց հանգամանորեն ուսումնասիրելու այն, արժեզրկում: Դեռ ավելին, նույնիսկ այն դեպքերում էլ, երբ խոսում են դրա մասին, ապա անպայմանորեն կամենում են գազելների մեջ էլ տեսնել սուֆիական աչքիարհայացքը: Նրանք հայտնապես արվեստական կերպով փորձում են մեկնարանել Նիզամիի սիրո երգերը սուֆիական այլաբանությամբ: Մինչդեռ ամենաթիվեակի քննությունն, անգամ, բավական է ցույց տալու համար, թե այդ գազելների այլաբանական մեկնաբանությունը միանգամայն մտացածին է: Հայտնի է, որ սուֆի բանաստեղծների գազելների մեջ այլաբանորեն գործածվող անշ, սիրելի և նման բազմաթիվ բառերը զուրկ են կոնկրետությունից, սիրո գովքն էլ նրանց մեջ վերացական է, անմարմին ու անիրական: Հենց այդ պատճառով էլ միանգամայն տեղին է դրանց այլաբանական մեկնությունը. ավելին՝ միայն այդպիսի մեկնաբանությունից հետո հասկանալի է դառնում նրանց բովանդակությունը: Վերջապես, այդպիսի գազելների վերջաբանում սովորաբար դրվում է նաև այլաբանության մեկնությունը՝ պատկերավոր ձևով կամ ուղղակի կերպով, այնպես որ այլևս որևէ կասկածի ենթակա չի կարող լինել նրա սուֆիական բովանդակությունը: Նիզամիի գազելների մեջ մենք այդպիսի բան գտնել չենք կարող: Նրա գազելներում երգված սերը միանգամայն կոնկրետ է, մարդկային, և որևէ այլաբանական մեկնության տեղիք չի տալիս. այն խորն զգացումները, այն անմիջականությունն ու անկեղծությունը, որոնք հատուկ են նրա գազելներին, սուֆիական որևէ այլաբանության շեն կարող ներդաշնակել: Ի վերջո, Նիզամիի գազելների բովանդակությունը վերացական չէ, և նրանց այլաբանական մեկնությունը ոչ թե կոնկրետացնում, այլ, ընդհակառակը, վերացական է դարձնում նրանց բովանդակությունը: Իսկ այս ցույց է տալիս, որ բուրժուական արևելագետներն այստեղ էլ առաջնորդվում են թի հայտնի տեսդեմքով՝ սրբել այն դրականը, որ կա Նիզամիի գազ-

զգելներում և ամեն սողին արհեստականորեն առ կրոնական բո-
փանդակութիւն:

Մեր ասածները փաստերով հաստատելու համար իբրև նմուշ
քերթնք Նիզամիի գազելներից երկուսը.

Գյոզալ, քնելուց ոչ մի շահ չկա, եկ ուրախանանք
մինչև առավոտ:
Ուրիշ գիշերներ այդ քնի տեղակ քնով կծփանք
մինչև առավոտ:
Մերթ աչքով-ունքով քեզ կփայփայեմ, մերթ քեզ իմ սիրո
օթախը կառնեմ:
Մերթ քեզ տեղ կտամ իմ սրտում, կզգաս դու սիրո քնքշանք
մինչև առավոտ:
Դու մի տիկնիկ ես՝ նուշ աշիկներով, գեղեցկուհի ես
շաքար շոբթերով,
Իսկ գինովներին նուշն ու շաքարը մազա է, բերկրանք
մինչև առավոտ:
Նրեկ մինչ գիշեր քեզանից բաժան ես գլուխս էի թակում
ծով վշտից,
Այսօր, յար, եկար, գլխիս թագ դրիր, շունեմ վիշտ,
տանջանք մինչև առավոտ:
Իմ ջանք ես քեզ մատաղ արեցի, — ասի, այս քնքուշ ձեռքը
քոնն է, յար,
Սիրո՛ւն, դառ դցի՛ր, ինձ հետ միասին խաղա՛, նարդի տանք
մինչև առավոտ:
Մազդ ուրիւր հանց ապաշխարանք, մինչև ուշ գիշեր տուր
ինձ համբույրներ,
Ապաշխարանքը շաղ տուր վարտիդ պես, խմեմ գինին թանկ,
մինչև առավոտ:
Այս գիշեր նստիր, դու ահանջ արա Նիզամու հնչեղ
քաղցր երգերին,
Թող քո ահանջի մատանին շրնկնի ուրիշ ոչ մի հանգ
մինչև առավոտ:

* * *

Սիրահարներին, որպես առյուծներ, նա թուխ աչերով
որսում է էլի,
եվ ով առյուծի սիրտ ունի սիրող, զրկում է սրտից,
յարից սիրելի:
Հոնքերի նետը աղեղին դնում, լարում է, ձգում, բայց
չի արձակում:
Օ, հրաշք, նայիր, նա ինձ խոցում է, թեև չի նետում
նետերը ձեռի:
Էսօր Սանամիս երեսը տեսա, վշտից շապիկս ես ծվատեցի,
Խշու աշխարհում շփորձված գինին գինովցրնում է
ինձ սքանչելի:
Երբ քո երկաթն օրսում փնտրում եմ հավատարմութիւն,
նվիրվածութիւն,
Ոնց կազդեն բյուրեղ իմ սրտի վրա պարսաքարերը սիրո
պաշտելի:
Ես ամեն մի օր հիշատակում եմ գիշերներն անուշ
ժամադրութիւն,
Դու ամեն գիշեր օրերս ես համրում, պահում հաշիվը
սրտիս զարկերի:
Թեև յարի հետ հանդիպելը շատ նեղիչ է, ճնշող, երգի՛չ
Նիզամի,
Բայց ով վարդեր է կյանքում որոնում, նա հանդիպում է
նաև փշերի:⁵

Այսպիսով Նիզամիի քնարական բանաստեղծութիւնները մեծ
արժեք են ներկայացնում թե՛ իրենց խորը հուզականութեամբ, թե՛
բովանդակութեամբ, և թե՛ բանաստեղծական արվեստի կատարե-
լութեամբ: Մեծ բանաստեղծը զրանց մեջ էլ հարազատ է մնացել
իր սկզբունքներին, մասնավորապես սիրո ու բարոյականութեան
հարցերում և քարոզել է իր ժամանակի համար առաջադիմական
գաղափարներ: Ահա թե ինչու սովետական արևելագիտութեամբ
գտնում է, որ նրա լիրիկան նույնպես մեծ արժեք է ներկայաց-

1 Թարգմանութիւն Աշոտ Գրաշու

նում, որ գնահատել նրա ժառանգությունը, անտես առնելով լիքեկան, նշանակում է սովբերի տակ թողնել այդ ժառանգության մի արժեքավոր մասը և, հետևաբար, թերի գաղափար կազմել նրա մասին:

Ամփոփում.— Այժմ, երբ մենք ծանոթացել ենք նիզամիի ամբողջ գրական ժառանգության բովանդակությանը, հնարավոր է ի մի բերել այդ առանձին հատվածներն ու ամբողջական գաղափար կազմել այդ ժառանգության արժեքի մասին: Եթե նիզամիի առանձին ստեղծագործությունների, հատկապես հինգ պոեմների մեջ սյուժետի ու կառուցվածքի տեսակետից բնդհանուր բան գրեթե չկա, ասկա գաղափարական տեսակետից նրանք սերտորեն շաղկապված են իրար և կազմում են մի անխախտելի ամբողջություն: Իր բոլոր ստեղծագործությունների մեջ էլ նիզամին հանդես է գալիս իբրև իր ժամանակի մեծ մտածող ու բարոյախոս և հետևողական կերպով քարոզում է յուր գաղափարները: Նիզամին լիովին գիտակցում էր գրականության դաստիարակիչ դերը հասարակական կյանքում: Դեռ ավելին. հետևելով իր ժամանակի հայեցակետին, նա ևս գտնում էր, որ գրականությունը հասարակական կյանքի վրա ազդելու զենք է և իր ստեղծագործությունների մեջ նպատակ է դրել իր քարոզները, խրատներն ու քննադատությունը ծառայեցնել կյանքի վերափոխման, ժողովրդի համար բարեկեցիկ կյանք ստեղծելու գործին:

Իր ստեղծագործությունների մեջ նիզամին շոշափում է հասարակական կյանքի բոլոր կողմերը: Սակայն կարևորը, հիմնականը՝ իր իսկ հասարակական կյանքի հոռի կողմերի քննադատությունն է ու հասարակության համար երջանիկ կյանք ստեղծելու քարոզը: Նրա բոլոր երկերում առկա է սոցիալական բողոքը, հասարակական շարիքի անողոք քննադատությունը. իր բոլոր ստեղծագործությունների մեջ էլ նա հանդես է եկել իբրև բռնության ու կեղեքման անհաշտ թշնամի: Սրա լավագույն ապացույց է հենց այն, որ նա իր ստեղծագործությունների մեջ և ոչ մի առիթ բաց չի թողնում կյանքում գոյություն ունեցող անիրավությունները, անասնձ կեղեքումն ու կամայականությունները քննադատելու համար: Հասարակական կյանքի ամենախոշոր արատը, որ նա քննադատում է հատկապես «Գաղտնիքների գանձարանում», «Յոթ գեղեցկուհիներում» և «Իսթանդար-Նամեում», ֆեոդալական վերնախավի

կողմից աշխատավոր ժողովրդի շահագործումն է: Նա անողոք կերպով մերկացնում է իշխողների տանձարձակ կամայականությունները, անլուր կեղեքումն ու ճնշումը՝ աշխատավորների նկատմամբ: Վկա լինելով բռնակալների շահագործմանը, նրանց անարդարություններին՝ նիզամին քննադատության է ենթարկում նրանց տմարդի արարքները և քարոզում «դարձի գալ», սովորել արդարությունն ու կառավարել երկիրն արդարությամբ: Նրա սուր քննադատությունից շին ազատվում ո՛չ իր ժամանակի տիրակալները, ո՛չ պարսկական էպոսում բարության ու արդարության տիրար համարված Խոսրով Անուշիրվան արքան, և ո՛չ իսկ Ալեքսանդրը Մակեդոնացին, որին նա ներկայացնում է իբրև իդեալական թագավորի տիպար: Ինչպիսի՜ ցասումով է խոսում նա սուլթան Սանջարի, Խոսրով Անուշիրվանի, կեղեքիչ թագավորի շարագործությունների մասին «Գաղտնիքների գանձարանում»: Ինչպիսի՜ զայրույթով է պատմում բռնակալ վեզիրի մասին «Յոթ գեղեցկուհիներում» և ինչպիսի՜ բողոք կա յոթ բանտարկյալների պատմրվածքներում: «Իսթանդար-Նամեի» բովանդակությունը շարագրելիս մենք տեսանք, որ հեղինակն Ալեքսանդր Մակեդոնացուն ներկայացրել է որպես իդեալական կերպար: Բայց նույնիսկ Ալեքսանդրը նիզամիի ստեղծագործության մեջ հանդես չի գալիս առանց թերության, նույնիսկ նա խոստովանում է, որ ինքն էլ, իբրև թագավոր, ունի խոտելի արարքներ, ասելով՝

«Մածուկ պետք է մնա մեր գաղտնիքը,
Եթե բացենք մեր ներսը,
Ապա գարշահոտությունը ողջ աշխարհը կբռնի»:

Այս քննադատությունը տիրակալների անիրավությունների ու կեղեքման նկատմամբ վերջապես ուղղակի բողոքի է վերածվում, և հեղինակը իր ամբողջ ատելությունն ու թշնամանքը ամփոփում է այն մարտական բառերի մեջ, որոնցով բռնություններին հլու-թյամբ շինթարկվելու կոչ է անում: Ահա այդ տողերը.

Ինչո՞ւ հանձնում ես հարվածի պարանոցդ հուլորեն,
Ինչո՞ւ տանում ես լուռ ու մունջ՝ բռնությունը անօրեն.
Եղի՞ր դու փուշ, պահի՞ր մեջքիդ սլաքները սրասայր...

Ինչպէս գրանից չի կարելի եզրակացնել, թե նա քարոզել է ազատամբութիւն, կամ նման մի բան: Ոչ. այդ տողերով պարզագուէն նա գտնում է, որ չպետք է բռնակալների անիրավութիւնները տանել լուռ ու մունջ, որ բռնակալին պետք է պատժել: Իսկ այս քարոզով նա հակադրում է սուֆիներին, և կայվում Ախի-ներքի հետ, որոնց մասին խոսել ենք: Ինչ վերաբերում է հասարակական կյանքը փոխելուն, ապա այդ հարցում նրա հայացքների մէջ զգալի էմոցիոնալ է կատարվել: Իր առաջին պոեմի մէջ՝ «Փազունիքների գանձարանում» նա թեև խստորեն քննադատում է բռնութիւնն ու անհավասարութիւնը, այնուամենայնիւ ֆեոդալական հասարակական կարգը չի ժխտում: Նա նույնիսկ արդարացնում է գուլջային անհավասարութիւնը, իշխողների և իշխվողների գոյութիւնը, համարում այդ բնական երևույթ, քանի որ՝ «Տաքուտար կարված է մարմնի շափուով» և «Եմարդու աստիճանը համապատասխանում է նրա արժանիքներին»: Այդպես էլ, իր առաջին պոեմում նա հանդես է գալիս իբրև թաքավորական միահեծան իշխանութիւն կողմնակից, քանի որ՝ «Երկու գլուխ չպիտի լինի, որովհետև մեկը կկտրեն»: Սրանով էլ պայմանավորված է նրա սկզբունքը՝ հասարակութիւն համար երջանիկ կյանք ստեղծելու մասին: Նա խստորեն քննադատում է բռնակալներին, մերկացնում նրանց անիրավութիւններն ու կամայականութիւնները՝ ցուցադրելով յուր հասարակարգի խոցերը: Բայց այդ խոցերը բուժելու համար նա չի քննադատում հասարակութիւն կառուցվածքը, չի ձգտում փոխել, այլ կամենում է բարելավել այն: Այս պատճառով էլ, եթե մի կողմից նա քննադատում է բռնակալներին, մյուս կողմից էլ քարոզում է նրանց՝ «դարձի գալ», կառավարել երկիրը արդարութեամբ: Այսպես, պատմելով Անուշիրվանի մասին, նա պատմվածքն ավարտում է ասելով, թե Անուշիրվանը, բուրի գրույցից հուզված, մտածեց իր անիրավութիւնների մասին, դատաւարտեց իրեն և այնուհետև եղավ արդար թաքավոր նուշայիսի «գարձ» է կատարում նաև կեղեքիչ թագավորը. նույն է կատարում նաև Բահրամ Գուրը «Յոթ գեղեցկուհիներում»: Այսպիսի օրինակներ ցուցադրելով՝ Նիզամին կամենում է, որ տիրակալները խուսափեն անիրավութիւններից ու կեղեքումից և «ուղղվեն»: Նույն նպատակին են ծառայում նաև «բարի», «արդար» թագավորների կերպարները, որոնց շեղմակը ներկայացնում է իբրև օրինակելի

իշխողներ և քարոզում՝ հետևել նրանց: Իբրև այս վերջին մարմնացում կարելի է հիշել Ալեքսանդր Մակեդոնացուն: Այսպես, ուրեմն, իր կյանքի առաջին շրջանում Նիզամին գտնում էր, թե բարի խրատներով ու հորդորներով կարելի է ազդել բռնակալների վրա, «ուղիղ ճանապարհի» բերել նրանց և դրանով իսկ ստեղծել հասարակութիւն համար երջանիկ կյանք, վերացնել շահագործումը, բռնութիւնները, անիրավութիւններն ու կյանքի բոլոր դանութիւնները: Այդ նպատակով էլ նա մի կողմից քննադատում էր բռնակալներին, բարի խրատներ ու պատվիրաններ տալիս տիրակալներին, մյուս կողմից իրենազանցում անցյալը, ներկայացնելով այդ անցյալն իբրև երջանիկ ժամանակ, իսկ անցյալի թագավորներին՝ իբրև արդարութեան մարմնացում, որոնք ստեղծվել են «Տպատակների հոգուրը թեթևացնելու և ոչ նրանց կեղեքելու համար»: Սակայն հետագայում, կյանքի դառն փորձով Նիզամին համոզվեց, որ իր և իր նման հազարավորների քարոզներն ու խրատները չեն կարող վերացնել հասարակական կյանքի շարիքները, քանի դեռ գոյութիւն ունեն իշխողներ և իշխվողներ, քանի դեռ գոյութիւն ունի գուլջային անհավասարութիւնը: Կյանքը ինքնին հերքեց նրա սկզբնական համոզմունքը: Եվ, ահա, «Խաբանդար-Նամեհում» նա որոնում և գտնում է երջանկավետ կյանքը: Նրա իրենազանցումը հերոսը՝ Ալեքսանդրը, որ ամենուրեք վերացնում է շարիքները, անհաշտ կոփ է մղում բռնութեան ու կեղեքումների դեմ, իր ճանապարհորդութիւնների ընթացքում հասնում է ուտոպիական հյուսիսային երկրին, ուր մարդիկ ապրում են կատարելապես ազատ ու երջանիկ, ուր չկա պետութիւն, չկա գուլջային անհավասարութիւն, գոյութիւն չունի շահագործումը, որովհետև գոյութիւն չունի հասարակութեան դատաւարային երկատվածութիւնը՝ շահագործողների և շահագործվողների միջև: Այսպես, ահա, քննադատելով յուր հասարակութեան խոցերը և որոնելով երջանիկ կյանքի հիմունքները՝ իր կյանքի վերջում Նիզամին հանգում է ուտոպիային: Նա յուր ժամանակի հասարակարգին հակադրում է ուտոպիական հասարակարգը, որ հիմնված է հավասարութեան ու ազատութեան սկզբունքների վրա: Այսպիսով՝ իր վերջին ստեղծագործութեան մէջ նա հանդես է գալիս որպես մարդկանց կատարյալ հավասարութեան կողմնակից և քացառում է ոչ միայն միապետութիւնը, այլև՝ անհասարակ պետութիւնը:

Ինչ վերաբերում է այդ ուսուցիչային հասնելու միջոցին, ապա այս հարցում նիզամին իրենալիստական այն սկզբունքին է, թե կարելի է հասարակության կառուցվածքը փոխել բարոյական կատարելության հասնելով: Այլ բան սպասել նրանից չէր էլ կարելի, իհարկե՛նա կրում է յուր դարաշրջանին ու հասարակարգին հատուկ սահմանափակվածությունը և ոչ ճիշտ հայեցակետը՝ հասարակության ու հասարակական կյանքի մասին:

Իր բոլոր ստեղծագործությունների մեջ էլ նիզամին հանդես է գալիս իբրև մեծ հումանիստ և ժողովուրդների համերաշխության քարոզիչ: Նրա երկերում չի կարելի գտնել որևէ ժողովրդի նկատմամբ արտահայտված թշնամանք. ընդհակառակն, ներկայացնելով իր երկերում բազմաթիվ ժողովուրդների ներկայացուցիչների կամ հենց բուն ժողովուրդներին, նա աշխատում է ցույց տալ նրանց դրական կողմերը: Միայն մի հարցում նա մեղադրում է այս կամ այն ժողովրդին. այն դեպքում, երբ որևէ ժողովուրդ փորձում է զենքի ուժով ստրկացնել մի ուրիշ ժողովրդի: Այդ դեպքում էլ, սակայն, նա ըստ մեծի մասին մեղադրում է տիրակալներին, որոնք փառքի ու հարստության համար արշուճահեղ պատերազմներ են հրահրում: Հենց այս նույն տեսակետնով էլ նա դիտում է պատերազմները: Նա քարոզում է հաշտություն ու խաղաղություն և անսահման հիացմունքով է պատմում այն բոլոր դեպքերի մասին, երբ վերահաս պատերազմը կանխվում է հաշտությամբ: Այդպես է նկարագրված Ալեքսանդրի ու շինական խաջանի հաշտությունը, այդպես է նկարագրված Ալեքսանդրի ու Նուշաբեյի բարեկամությունը և այլն: Նույնիսկ Ալեքսանդրի կողմից Գարեհին դավաճանների ձեռքով սպանել տալը նա հիմնավորում է այն նկատառումով, որ դրանով փրկում էր հազարավոր զինվորների կյանքը: Ընդհանուր առմամբ նիզամին դեմ է պատերազմներին և այդ արտահայտել է ամեն առիթով: Սակայն կա մի պատերազմ, որ նա անհրաժեշտ է համարում. այդ՝ օտար լծից ազատվելու համար մղված պատերազմն է, անիրավությունները վերացնելու համար մղված պատերազմը: Միայն դրանով է արդարացնում նա Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքները:

Իր ստեղծագործությունների մեջ նիզամին շափազանց մեծ տեղ է հատկացնում բարոյախոսություններու Եվ այդ պատահական չէ: Մենք ասացինք, արդեն, որ նրա համոզմամբ, կյանքը պետք է

փոխել բարոյական կատարելության հասնելով: Գրանով էլ պայմանավորված է նրա բարոյախոսությունը: Հասարակության բարոյական կատարելագործման հարցում առաջնակարգ տեղը նա հատկացնում է գիտությանը և դաստիարակությանը: Եկելի և Մեքնունի» մասին խոսելիս մենք ասել ենք արդեն, թե ինչ էր պահանջում հորից՝ որդիների դաստիարակության հարցում: Այստեղ ավելացնենք միայն, որ նա իր կողմից քարոզում է ազնվություն, հոգատարություն ուրիշների նկատմամբ, աշխատասիրություն, համեատություն ու շափավորություն: Մարդ պետք է օգտակար լինի հասարակությանը. այլպես նա պիտանի չէ կյանքում: Ինչ վերաբերում է գիտության խնդրին, ապա նա գտնում է, որ երկրի զարգացման ու հզորության գործոններից հիմնականը գիտությունն է: Այդ բանի համար, իբրև օրինակ, նա հիշում է հին հույներին, ասելով, թե հույները իրենց հզորությամբ պարտական էին գիտության զարգացմանը՝ Ղունաստանում, և որ հույների փառքը անմահ է նրանով, որ ամբողջ աշխարհը նրանցից է գիտություն սովորել: Այդ նույն միտքը նա զարգացնում և արտահայտում է Ալեքսանդրի կերպարով, որի դրական հատկանիշներից մեկն, ինչպես ասել ենք, իմաստությունն էր:

Նիզամին խրատների մեջ կարևոր տեղ է գրավում շարության դեմ կռվելը: Նա գտնում է, որ շար մարդկանց պատժելը անհրաժեշտություն է. ավելին, անպատիժ թողնել շար մարդկանց, նշանակում է վնասել արդարներին: Այս սկզբունքը նա քարոզում է ամեն պատեհ առիթով: Նույնիսկ «Յոթ զեղեցկուհիների» յոթ պատճառաբանքներում, որոնք ավելի հերիաթային, թեթև ու հանգստացուցիչ տրամադրությամբ են համակված, առկա է այդ սկզբունքը: Հիշենք Խեյրի և Շարրի պատմությունը, որի մեջ Խեյրը իր թոռ բերված հանցագործին՝ Շարրին՝ ազատում է, բայց թաղավորաները սպանում է նրան: Այս սկզբունքի մեջ նիզամին տեսնում է հասարակական շարիքների վերացման կարևոր մոմենտներից մեկը:

Ի վերջո նիզամին բարոյախոսության մեջ կարևորագույն տեղ է գրավում ընտանիքի, սիրո և, հատկապես, կնոջ հարցը: Առանձին ստեղծագործությունների վերլուծման ընթացքում մենք տեսանք արդեն, որ նա կողմնակից է ազատ սիրո սկզբունքին և գտնում է, որ ամուսնությունը պետք է հիմնված լինի ազատ

րնտրության, փոխադարձ ու անդամական սիրո վրա: Հակադրվելով մասնագիտական աշխարհում ընդունված և ձուլարձուկ արտոնված բազմակնություն սովորությունը՝ նա քարոզում է միակնություն, ամփոփելով իր տեսակետը հետևյալ խոսքերի մեջ: «Բազմակնություն մարդը, վերջապես մենակ կմնա»: Մակայն կնոջ հարցում նա էլ ավելի առաջադիմական հայացքներ է պաշտպանում, գտնելով, որ կինը կարող է և պետք է տղամարդուն հավասար դիրք ունենա, պետք է օգտվի այն բոլոր իրավունքներից, որոնք տղամարդկանց մենաշնորհն են դարձել: Նա գտնում է, որ կինը կարող է նույնքան լավ հասարակական գործիչ լինել, որքան և տղամարդը: Այս քանը նա հաստատում է այնպիսի կանացի կերպարներով, որպիսիք են Միհին-Բանուն, Շիրինը, Նուշաբեն և այլն: Այս համոզմունքը միջնադարում, մանավանդ մահմեդական աշխարհում, բացարձակապես հակադիր էր կնոջ նկատմամբ եղած հասարակական վերաբերմունքին: Իսկ այդ նշանակում է, որ Նիզամին բոլոր հարցերում էլ իր սկզբունքներով պաշտպանել է առաջադիմական հայացքները:

* * *

Խոսելով առանձին ստեղծագործությունների մասին՝ մենք աշխատել ենք համառոտակի բնութագրել թե՛ առանձին կերպարները, և թե՛ ամբողջ երկի գեղարվեստական արժեքը: Այժմ համառոտակի խոսենք Նիզամիի ստեղծագործական մեթոդի, նրա բանաստեղծական արվեստի ու լեզվի մասին՝ ամբողջությամբ վերցրած: Առանձին հերոսների կերպարների վերլուծությունը նեղատի անելով, անգամ, հեշտ է եզրակացնել, որ Նիզամին ուսմանտիկ է: Իրոք արևելքի ժողովուրդների գրականության պատմության մեջ նա հայտնի է որպես սիրային ուսմանտիկայի խոշորագույն ներկայացուցիչներից մեկը: Լեզին, Մեջնունը, Խոսրովը, Ֆարհադը, Շիրինը, Բահրամ Գուրը և հերոսների մի ամբողջ շարք անկասկած ուսմանտիկական կերպարներ են: Իր պոեմների յուրաքանչյուր հատվածում իսկ նա հանդես է գալիս իրեն ուսմանտիկ պոետ: Նիզամիի ստեղծագործական մեթոդը ուսմանտիկ է: Թե՛ իր ստեղծագործական մեթոդով, և թե՛ իր երկերի կառուցվածքային մի շարք հատկանիշներով նա հետևել է արևելքի ժողովուրդ-

ների, հատկապես արաբների ու պարսիկների, հնամենի գրական ավանդություններին: Սակայն, դրան զուգընթաց, որոշ հարցերում նա որոշակիորեն հեռացել է այդ ավանդություններից և իր սեփական, նոր ժամանակներով ու պատմական նոր իրադրություններով պայմանավորված ինքնուրույն ավանդը մտցրել պոեմիկայի մեջ: Առաջին մեծ նորությունը, որ հատուկ է Նիզամիի գրեթե բոլոր ստեղծագործություններին, այն է, որ շատ պոեմների մեջ նա տեղ չի տալիս զերբնական ուժերին, մի բան, որ մինչ այդ մահմեդական արևելքի գրականության ամենաբնորոշ մեթոդներից մեկն էր: Նույնիսկ «Յոթ գեղեցկուհիներ» մեջ տեղ գտած Ֆանուսատիկան չի փոխում Նիզամիի դիրքը այդ հարցում: Այստեղ, ինչպես գիտենք, Ֆանուսատիկան չի ներճյուղվել երկի սյուժեին, այլ հանդես է եկել յուր արքայադատների պատմած նովելներում, որոնք բովանդակության տեսակետից որևէ կապ չունեն պոեմի հետ: և ներմուծվել են միայն հերոսի՝ Բահրամ Գուրի կերպարն ամբողջացնելու համար՝ ցուցադրելով նրա զբաղմունքը: Այնպես որ, այստեղ էլ, Նիզամին՝ պատմելով այդ նովելներն արքայադատների բերանով, պատասխանատվությունը չի վերցնում իր վրա և, հետևաբար, չի հրաժարվում իր սկզբունքից:

Արկրորդ բնորոշ նորությունը հերոսների անհատականացումն է. և նրանց հոգեբանության, բնավորության, զգացումների ու գործելակերպի, մի իսկույն ամբողջ կերպարի ոչ միատեսակ, ստանդարտ ու մեկնիզմիշտ անփոփոխ մնալը, այլ նրանց զարգացումն ու տիպականացումը: Միջնադարյան արևելքի գրականության, հատկապես էպոսի բնորոշ գծերից մեկը հերոսներին մըշտապես կալուն, բնավորությամբ կերտելն էր: Այսպես, օրինակ, Ռուսթամի, Քեյ Խոսրովի, Աֆրասյաթի կերպարները շատ մեծ վարպետությամբ են կերտված պարսկական էպոսում. բայց նրանցից յուրաքանչյուրը ամբողջ էպոսի մեջ օժտված է նույն գծերով, որոնցով հանդես է գալիս սկզբում. զարգացող դեպքերը, փոփոխվող իրադրություններն ու հանգամանքները մազաչափ անգամ չեն ազդում նրանց հոգեբանության ու բնավորության վրա: Նիզամիի մոտ ճիշտ հակառակն է: Մեջնունը, ըստ ավանդության և ըստ արարական աղբյուրների, սիրահարություն մոմենտից իսկ խենթ էր, դիվահար, որից և ստացել էր իր մականունը: Մինչդեռ Նիզամիի մոտ այդպես չէ: Նիզամին ձգտում է համոզել, որ պա-

տանեկան հրապուրտները հայտնի պայմաններում վերածվում է անգիմադրելի մոլուցքի և վերջապես խելագարութեան հասցնում Մեղնունին: Այդպիսի զարգացում են ապրում նաև խոսքովի, Բահրամ Գուրի կերպարները: Բացի դրանից, Նիզամիի մոտ հերոսներին յուրաքանչյուրն ունի իր հատուկ վերաբերմունքն ու գործելակերպը՝ միևնույն հանգամանքներում: որքան տարբեր են, օրինակ, Ֆարհադը, խոսքովը, Մեղնունը և Բահրամ Գուրը սիրո հարցում: Եվ, որ կարևորն է, յուրաքանչյուրի վերաբերմունքը պայմանավորված է յուր իսկ կերպարի ամբողջությամբ: Հեղինակը ճշգրտում է համոզել, և մեծ մասամբ համոզում է, որ տվյալ հերոսն ալ կերպ վարվել չէր կարող: Այսպիսով, թեև Նիզամիի ստեղծագործական մեթոդը ուսմանտիղմն է, բայց վերը հիշված այդ նորությունները առանց այլևայլության նշում են արդեն ռեալիզմի որոշ տարրերի ազդեցությունը: Իսկ այդ, անշուշտ, պայմանավորված էր բանաստեղծի ապրած ժամանակաշրջանով: Մենք ասել ենք արդեն, որ քաղաքների զարգացմանը զուգընթաց Նիզամիի ժամանակաշրջանում գիտության որոշ ճյուղեր զգալի առաջընթաց էին կատարել և, որ զլխավորն է, քաղաքային արհեստավորական խավերն արդեն իսկ սկսել էին օգտագործել գիտության որոշ նվաճումները գործնական կյանքում: Այս բանն իր հերթին աստիճանաբար խախտում էր միջնադարյան միամիտ պատկերացումները գերբնական ուժերի, ոգիների և այլնի վերաբերյալ: Իսկ այդ, անշուշտ, իր արտահայտությունն էր գտնում նաև գրականության մեջ:

Ինչ վերաբերում է Նիզամիի ստեղծագործությունների բանաստեղծական արվեստին ու լեզվին, ապա այս կողմից ևս նրանք կատարյալ են: Ամենից առաջ պետք է շեշտել պատկերների ու համեմատությունների ճոխությունն ու պերճությունը, որ մի կատարյալ ռեֆորմ էր արևելքի պարսկալեզու պոեզիայի մեջ: Մինչև Նիզամին գրականության մեջ հաստատված տրադիցիային համաձայն ճոխ պատկերներով և, առհասարակ վսեմ ոճով, կարելի էր դրել միայն քնարական բանաստեղծությունները, առանձնապես քառյակները: Այդ միանգամայն հասկանալի է: բովանդակությամբ աղքատիկ ու կեղծ ներքողները պետք էր զարգարել վսեմաշուք դարձվածքներով, պատկերներով ու համեմատություններով, օրինակ պետքի արտաքին փայլով ծածկվի բովանդակության աղքատու-

թյունը: Գրա համար էլ, վերջին հաշվով, քասիդների մեջ լեզվի պերճությունն ու տեխնիկայի վարպետությունը դառնում են ուղղակի նպատակ: Մինչդեռ էպիկական ստեղծագործությունները, որոնց մեջ պատմողական կողմը գերիշխողն է, գրվում էին շատ ավելի պարզ լեզվով, բնական ոճով և անշուք: Ուշագրավ է, որ այդպիսի ստեղծագործությունների հեղինակները, կամենալով ցուցադրել իրենց վարպետությունը, անընդհատ դիմում են լիրիկական շեղումներին: Նիզամին իր ստեղծագործությունների մեջ վճռաբար հրաժարվում է այդ տրադիցիայից: Նա յուր էպիկական ստեղծագործությունները զարգարում է անզուգական պատկերներով ու համեմատություններով, և դրանով իսկ հիմնադրում մի նոր ուղղություն պոեզիայի մեջ, որին հետևում են հաջորդները: Հենց դրանով էլ պայմանավորված էր լեզվի հարցը: Եթե մինչև այդ էպիկական երկերում լեզուն շատ ավելի աղքատիկ պետք է լիներ, եթե լիրիկական ստեղծագործությունների պերճ լեզուն վաղ չէր համարվում էպիկական գործերին, ապա Նիզամին իր հոգևակապ պատկերների ու համեմատությունների համար չէր կարող թավարարվել աղքատիկ լեզվով: Եվ իրոք, նրա երկերի լեզուն զամիազանց հարուստ է և քնարի: Բուրժուական արևելագետները, սակայն, այս հարցում ևս կշտամբում են Նիզամիին, ասելով, թե նրա լեզուն բարդ է: Որ, իսկապես, Նիզամիի լեզուն ավելի բարդ է, քան, ասենք, Ֆիրդուսունը, այդ ճիշտ է, և դրա պատճառը մենք ցույց տվինք: Բայց, ինչպես սովիտական արևելագիտությունն է հաստատել, Նիզամիի լեզվի բարդությունն այն չէ, ինչ որ արքունական բանաստեղծների քասիդներինը: Այս վերջինների մեջ լեզվի բարդացումը, վերացական, առեղծվածային պատկերներ կերտելը նպատակ է. ներբողագիրները, ասես, անհասկանալի, վերացական ու անսպասելի պատկերներով կամենում են շեշտեցնել ընթերցողին: Մինչդեռ Նիզամիի մոտ այդպես չէ. նրա պատկերները շափազանց կոնկրետ են, իրական կյանքից քաղած և, մեծ մասամբ, հիմնված են տեսողական կամ, առհասարակ, զգայաբար ընկալելու տպավորությունների վրա: Այդ պատկերները զգալի հասկանալի են հենց այն պատճառով, որ նրանք կապված են յուր ժամանակի կենցաղի, կուլտուրայի ու պատկերացումների հետ. պետք է բազմակողմանիորեն ծանոթ լինել այդ դարաշրջանի ոչ միայն պատմությանը, այլև՝ նյութական կուլտուրային ու,

մանավանդ, կենցաղին՝ այդ պատկերներն ու համեմատությունները լիովին հասկանալու համար:

Ի վերջո, մի բանի խոսք էլ Նիզամիի թողած ազդեցությունների մասին: Մենք արդեն ասել ենք, որ հինգ պոեմների ժողովածուն, «Խամսե» ընդհանուր վերնագրով, գրական սրադիցիա է դարձել մահմեդական արևելքի ժողովուրդների մեջ: Բայց այդ նրա թողած ազդեցության մի շնչին կողմն է միայն: Սկսած տասներեքերորդ դարից նրա պոեմների նմանությամբ, հենց նույն սյուժեներով ու վերնագրերով բազմաթիվ բանաստեղծներ գրում են «Խամսե»-ներ: Այդ նմանությունների զգալի մասը անհաշու կրկնություն է միայն, սակայն կան նաև այնպիսիները, որոնք շատ մեծ գեղարվեստական արժեք են ներկայացնում: Ըստ որում, այս անմիջական ազդեցությունները չեն սահմանափակվում ազդեցությանական գրականությամբ, այլ տարածվում են ամբողջ մահմեդական արևելքում: Բազմաթիվ նմանողներից հիշենք մի բանիսին, որոնց ստեղծագործությունները համաշխարհային հռչակ են վայելում. աղբրեջանական գրականության մեջ այդպիսին է Ֆիզուլին (մեռել է 1562 թվին), յուր «Լեյլի ու Մեջնուն» պոեմով, պարսկական գրականության մեջ այդպիսին են էմիր Խոսրով Գեշլեցին (մեռ. 1325), Սելման Սավեջին (մեռ. 1377), Աբդուրահման Զամին (մեռ. 1492), ուզբեկական գրականության մեջ՝ Ալիշեր Նավոին (մեռ. 1502) և այլն և այլն:

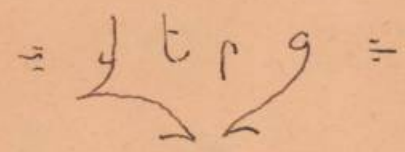
* * *

Այսպես, ուրեմն, Նիզամին լինելով մեծ մտածող ու բարոյախոս և ունենալով բանաստեղծական մեծ ձիրք՝ յուր անմահ ստեղծագործություններով խոշոր ավանդ է ներդրել մարդկության առաջավոր կուլտուրայի ոսկե ֆոնդի մեջ: Դժգոհ լինելով իր ժամանակից, դատապարտելով անհավասարության, շահագործման օրենքության վրա հիմնված իր հասարակարգը՝ նա միջնադարի խափարի միջից յուր հայացքն է հանել դեպի արագան: Ահա թե ինչու աղբրեջանական ժողովուրդը, Սովետական Միության բոլոր եղբայրական ժողովուրդների հետ այնպիսի խանդավառությամբ տոնեց նրա ծննդյան ութհարյուրամյակը: Իր ամբողջ կյանքը նվիրելով ստեղծագործելուն՝ նա անընդհատ մտորել է ժողովրդի բա-

բորության մասին, տառապել աշխատավոր մասսաների շարքաշ կյանքի համար ու երազել երջանիկ հյուսիսային երկրի մասին: Եվ, ահա, այսօր, երբ բուրժուական երկրներում կուլտուրան ու գրականությունը՝ ծառայելով զոլարի քաղաքականության, անկում են ապրում, սովետական ժողովուրդը, որ հաղթական պայքարով կերտել է արդեն անդասակարգ սոցիալիստական հասարակություն, Նիզամիի գրական ժառանգությանը յուր արժանի գնահատականն է տալիս՝ դարձնելով ժողովրդական լայն զանգվածների սեփականությունը:

Ես ոչ որից փոխառություն չեմ ստացել.
Ինչ-որ սիրտս է թելադրել, այն եմ ասել,—

դրում է Նիզամին Գաղտնիքների գանձարանում: Սովետական ժողովուրդը բարձր է գնահատում վաստակն այն բոլոր մարդկանց, որոնց սիրտը ժողովրդի համար է բաբախել:

ገጽ 5 ለ.

A
2h-44

h2.